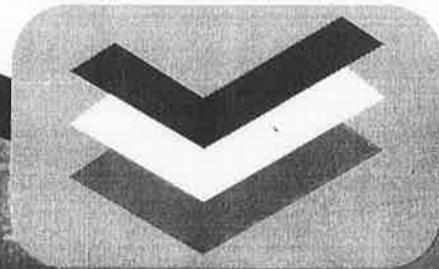

राज्य निवडणूक आयोग
महाराष्ट्र

आदर्श आचारसंहिता

(ऑक्टोबर - २०१६)

राज्य निवडणूक आयोग
महाराष्ट्र

સાંસ્કૃતિક કળાઓની ભાવના
અભિવ્યક્તિ

સાંસ્કૃતિક

અભિવ્યક્તિ

(સાંસ્કૃતિક કળાઓ)

प्रस्तावना

भारतीय संविधानातील तरतुदीनुसार निवडणुका निर्मय, मुक्त व पारदर्शक वातावरणात घेण्यासाठी राजकीय पक्ष, केंद्र शासन व भारत निवडणूक आयोगाने १९६० मध्ये राजकीय पक्ष व उमेदवारांच्या वर्तणुकीकरिता मार्गदर्शक तत्वे निश्चित केली आहेत. कालांतराने ही मार्गदर्शक तत्वे 'आदर्श आचारसंहिता' म्हणून सर्व निवडणुकांमध्ये वापरली जाऊ लागली. ही आचारसंहिता लोकसभा व विधानसभेने पारित केलेला अधिनियम नसून, राजकीय पक्षांना स्वतःहून निश्चित केलेली मार्गदर्शक तत्वे आहेत. मा. उच्च न्यायालयाने (पंजाब व हरियाणा) सिव्हिल पिटिशन क्रमांक-२७०/१९९७, दिनांक २७ मे, १९९७ च्या आदेशाद्वारे या आचारसंहितेस न्याय्यीक आधार (Judicial recognition) प्रदान केला आहे.

२. राज्य निवडणूक आयोगाने आपल्या स्थापनेपासून स्थानिक स्वराज्या संस्थांच्या निवडणुकीमध्ये ही आचारसंहिता अंमलात आणण्यास सुरुवात केली आहे आणि तिच्या प्रभावी अंमलबजावणीकरिता वेळोवेळी अनेक आदेशही निर्गमित केलेले आहेत. निवडणुका निर्भय, मुक्त व पारदर्शक होण्याच्या दृष्टीने सर्व स्तरावर सातत्याने अथक प्रयत्न करण्याची गरज आहे. यासाठी संविधान व मा. सर्वोच्च/उच्च न्यायालय यांनी निश्चित केलेल्या सिध्दांताप्रमाणे सर्व संबंधितांनी कार्यवाही करणे अपेक्षित आहे. निवडणुकीशी निगडित सर्व अधिकारी/कर्मचारी यांनी कोणताही पक्ष व उमेदवार यांची बाजू न घेता (प्रामुख्याने सत्तेमध्ये असलेल्या पक्षाबाबत) निष्पक्षपणे नियमाप्रमाणे काम करणे अपेक्षित आहे : तसेच मतदारांवर विपरीत प्रभाव टाकणाऱ्या किंवा प्रलोभन देणाऱ्या सर्व योजना अथवा कृत्यांवर अंकुश ठेवणे आवश्यक आहे.

३. आचारसंहितेच्या एकत्रित आदेशांची पुस्तिका २०११ मध्ये पहिल्यांदा प्रकाशित करण्यात आली होती. त्यानंतर निर्गमित झालेल्या नवीन आदेशांसह सारसंग्रह प्रकाशित करण्याची बाब राज्य निवडणूक आयोगाच्या विचाराधीन होती. मला आनंद आहे की, सप्टेंबर, २०१६ पर्यंत निर्गमित झालेल्या सर्व अनुदेशांचा समावेश असलेला सारसंग्रह राज्य निवडणूक आयोगातर्फे आम्ही आता प्रकाशित करित आहोत.

४. अनुदेशांचा सारसंग्रह सर्व स्थानिक स्वराज्या संस्थांच्या निवडणुकीमध्ये भाग घेणारे सर्व राजकीय पक्ष, उमेदवार, मतदार, शासकीय यंत्रणा, प्रसारमाध्यमे, अभ्यासक, इत्यादींसाठी ; तसेच प्रत्यक्ष निवडणुकीच्यावेळी उभद्वणाऱ्या शंका आणि प्रश्नांचे निरसन करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल, असा मला विश्वास आहे.

ज. स. सहारिया,
राज्य निवडणूक आयुक्त,
महाराष्ट्र

दिनांक १४ ऑक्टोबर २०१६.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१.	आदर्श आचारसंहितेबाबत राज्य निवडणूक आयोगाचे आदेश क्र.रानिआ/नप-२०१६/प्र.क्र.३१/का.६, दि. १४/१०/२०१६	५ ते ८
२.	राजकीय पक्ष व उमेदवार यांच्या मार्गदर्शनासाठी अधिकृत आदर्श आचारसंहिता परिशिष्ट-१अ (इंग्रजी) परिशिष्ट-१ब (हिंदी)	९ ते २२
३.	मा. पंजाब व हरयाणा उच्च न्यायालय यांनी रिट याचिका क्र.२७०/१९९७ मध्ये दि.२७/०५/१९९७ रोजी दिलेले आदेश परिशिष्ट-२	२३ ते ३९
४.	आदर्श आचारसंहितेच्या अंमलबजावणीसाठी निर्गमित केलेल्या अनुदेशांचे संकलन परिशिष्ट-३	४१ ते ६३

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

स्थानिक स्वराज्य
संस्थांच्या
सार्वत्रिक / पोट निवडणुका

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

क्रमांक रानिआ/नप-२०१६/प्र.क्र.३१/का-६

नवीन प्रशासकीय भवन, मंत्रालयासमोर, मादाम कामा रोड, मुंबई ४०० ०३२,
दिनांक १४ ऑक्टोबर २०१६.

भारतीय संविधानातील तरतुदीनुसार निवडणुका निर्भय, मुक्त व पारदर्शक वातावरणात व्हाव्यात यासाठी राजकीय पक्ष व उमेदवार यांच्या वर्तणुकीकरिता सर्वप्रथम १९६० साली केरळ विधानसभा निवडणुकीच्यावेळी काही मार्गदर्शक तत्वे निश्चित करण्यात आली. याचा प्रभावी परिणाम लक्षात घेता ह्यात आवश्यकतेप्रमाणे सुधारणा करण्यात आली असून, आता ही आदर्श आचारसंहिता सर्व निवडणुकांसाठी वापरली जाते.

२. आचारसंहिता ही लोकसभा व विधानसभेने पारित केलेला अधिनियम नसून, निवडणूक काळात राजकीय पक्ष व उमेदवार यांची आदर्श वर्तणूक कशी असावी, याबाबत राजकीय पक्षांनी स्वतःहून निश्चित केलेली मार्गदर्शक तत्वे आहे. (MCC is a set of norms for ideal conduct and behavior during elections, set of behavioral guidance for political parties and candidates. It is not a statute.) आदर्श आचारसंहिता जरी राजकीय पक्षांनी स्वतःहून निश्चित केलेला मापदंड असला तरीही त्याची प्रभावी अंमलबजावणी निवडणूक आयोगाकडून करण्यात येते आणि हे करताना संविधानाच्या अनुच्छेद ३२४ मध्ये उपलब्ध अधिकारांचा वापर करण्यात येतो.

३. भारतीय संविधानामध्ये १९९२ साली झालेल्या दुरुस्तीनुसार प्रत्येक राज्यात अनुच्छेद २४३ - के व २४३ - झेड- ए नुसार राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली असून. राज्यातील सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांचे अधीक्षण, संचालन व नियंत्रण यांची जबाबदारी त्यांचेवर (राज्य निवडणूक आयोग) सोपविण्यात आलेली आहे. मा.सर्वोच्च न्यायालयाने सिव्हिल अपिल क्र.५७५६/२००५, (श्री.किशनसिंग तोमर विरुद्ध अहमदाबाद महानगरपालिका व इतर) या याचिकेमध्ये दि.१९/१०/२००६ रोजी दिलेल्या आदेशानुसार राज्य निवडणूक आयोग यांचे अधिकार, शक्ती व दर्जा भारत निवडणूक आयोगाच्या समकक्ष आहेत.

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

४. लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणुकांप्रमाणेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका निर्भय, मुक्त व पारदर्शक होणे आवश्यक असल्याने राज्य निवडणूक आयोगाने लोकसभा व विधानसभेसाठी वापरण्यात येणारी आदर्श आचारसंहिता स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांसाठी सुध्दा स्वीकारलेली आहे. याकरिता राज्य निवडणूक आयोगाने वेळोवेळी दिलेले सर्व आदेश एकात्रित करून आदेश क्रमांक स्थास्वसं-२०११/प्र.क्र.२५/का-०५ दिनांक २९/१२/२०११ रोजी काढले होते.

५. २०११ पासून झालेल्या नवीन घडामोडी, भारत व राज्य निवडणूक आयोगाने निर्गमित केलेले नवीन आदेश, इत्यादी या सर्व बाबींचा विचार करून वर नमूद दिनांक २९/१२/२०११ चे आदेश रद्द करून आदर्श आचारसंहितेबाबत सुधारित आदेश खालीलप्रमाणे पारित करण्यात येत आहेत :-

६.

आदेश

६.१ लोकसभा व विधानसभा निवडणुकीसाठी तयार करण्यात व वेळोवेळी सुधारण्यात आलेली आदर्श आचार संहिता सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (सार्वत्रिक व पोट) निवडणुकीकरिता लागू राहिल. (महानगरपालिका, नगर परिषदा/नगर पंचायती, जिल्हा परिषदा/पंचायत समित्या व ग्रामपंचायती) (परिशिष्ट-१)

६.२ राज्य निवडणूक आयोगाने निवडणूक कार्यक्रम जाहीर केल्यापासून निवडणुकीचा निकाल जाहीर झाल्यापर्यंत ही आदर्श आचारसंहिता लागू राहिल.

६.३ स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या ज्या ज्या क्षेत्रात निवडणुका असतील त्या त्या क्षेत्रामध्ये किंवा राज्य निवडणूक आयोग ठरविल त्या क्षेत्रामध्ये आचारसंहिता लागू राहिल.

७. आदर्श आचारसंहितेद्वारे विनियमित होणारे मुख्य विषय खाली दर्शविल्याप्रमाणे आहेत.

(i) शांततापूर्ण आणि नियमबद्ध आचरण (**Peaceful and orderly conduct**)

(ii) समान संधी (**Equal opportunity**)

(iii) नागरिकांचा शांततेचा अधिकार (**Right of citizens to peace**)

(iv) प्रचाराकरिता पाळावयाची सभ्यता (**Decorum in campaign**)

(v) निवडणुकीमधील भ्रष्ट आचरण आणि निवडणूक विषयक गुन्हे प्रतिबंधित करणे

(**Preventing corrupt practices and electoral offences**)

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

- (vi) शासकिय यंत्रणा आणि पदाचा दुरुपयोग यावर प्रतिबंध(Preventing misuse of government machinery and position of power)
- (vii) आचारसंहिता आणि शासन (MCC and Government)

८. आदर्श आचारसंहितेस न्यायालयाकडून न्यायालयीन आधार (Judicial Recognitions)प्राप्त झालेला आहे. यासंदर्भात मा.उच्च न्यायालय पंचाब आणि हरियाणा यांनी सिव्हिल रिट याचिका क्रमांक - २७०/१९९७, दिनांक - २७/०५/१९९७ चे आदेश मध्ये उदा.दाखल दिले आहेत. (परिशिष्ट - २)

९. आदर्श आचारसंहितेच्या अंमलबजावणीसाठी वेगवेगळ्या सूचनांचे संकलन सोबत जोडले आहे. (परिशिष्ट- ३)

१०.१ आदर्श आचारसंहितेच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी नगरपरिषद/नगरपंचायती, जिल्हा परिषद/पंचायत समिती व ग्रामपंचायतीकरिता संबंधित जिल्हाधिकारी व महानगरपालिकांकरिता महानगरपालिका आयुक्त यांची राहिल.

१०.२ सर्व निवडणुका निर्भय, मुक्त व पारदर्शक वातावरणात होतील याकरिता निवडणुकांशी निगडित सर्व अधिकारी/कर्मचारी यांनी ही कोणत्या पक्ष व उमेदवार यांची बाजू न घेता (प्रामुख्याने सत्तेमध्ये असलेल्या पक्षाबाबत) निष्पक्षपणे व नियमाप्रमाणे कामे करावीत. तसेच मतदारांवर विपरीत प्रभाव टाकणाऱ्या किंवा प्रलोभन देणाऱ्या सर्व योजना किंवा कृत्यांवर लक्ष ठेवून अंकुश ठेवावेत.

१०.३ जिल्हाधिकारी व महानगरपालिका आयुक्त यांनी परिशिष्ट-१ ते ३ येथील नमूद केलेले सिध्दांत लक्षात घेता आवश्यक ती कार्यवाही करावी. ज्या बाबींच्या संदर्भात स्पष्टता नसेल अशा बाबींच्या संदर्भात भारत निवडणूक आयोगाने दिलेल्या सूचना विचारात घ्याव्यात. तसेच जर भारत निवडणूक आयोगाच्या सूचना उपलब्ध नसतील तर राज्य निवडणूक आयोगाचे मार्गदर्शन मागवावे. मात्र, आदर्श आचारसंहितेची प्रभावी अंमलबजावणीची सर्वस्वी जबाबदारी जिल्हाधिकारी व महानगरपालिका आयुक्त यांची राहिल.

११. आदर्श आचारसंहितेचे उल्लंघन झाले असेल तर जिल्हाधिकारी, महानगरपालिका आयुक्त व निवडणुकीशी निगडित संबंधित अधिकऱ्यांनी राजकीय पक्ष/उमेदवार/अधिकारी-कर्मचारी व इतर यांच्याविरुद्ध तातडीने खालील प्रमाणे कार्यवाही करावी :-

(अ) आदर्श आचारसंहितेअंतर्गत -

- (i) संबंधितांना Reprimand, Censure, Condemnation करावे.
- (ii) संबंधितांना निर्देश किंवा मार्गदर्शन द्यावे.

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

(iii) राजकीय पक्ष नोंदणी आदेश, २००९(२०१६) पर्यंत झालेल्या सुधारणांसह अंतर्गत नोंदणी रद्द करण्याबाबतचे प्रस्ताव राज्य निवडणूक आयोगास पाठवावेत.

(ब) निवडणूकविषयक कायदा व तरतुदीअंतर्गत -

संबंधित अधिनियमातील तरतुदीनुसार गुन्हे दाखल करावेत.

(क) अस्तित्वात असलेल्या इतर कायदांतर्गत -गुन्हे दाखल करावे

(उदा. भारतीय दंड संहिता, सार्वजनिक मालमत्ता नुकसान प्रतिबंध अधिनियम, १९८४ खाजगी वा सरकारी मालमत्ता विद्रुपन अधिनियम, १९९६; प्राण्यांचा छळ प्रतिबंध अधिनियम, १९६० इत्यादी.).

१२. निवडणूक ही एक कालबद्ध प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये अनेक घडामोडी घडत राहतात. त्यामुळे आदर्श आचारसंहितेचे उल्लंघन झाल्यावर त्याबाबत अत्यंत तातडीने कार्यवाही होणे अपेक्षित आहे.

१३. सदर आचारसंहिता दिनांक १ ऑक्टोबर २०१६ नंतर होणाऱ्या सर्व निवडणुकांसाठी लागू होईल.

राज्य निवडणूक आयुक्त यांचे आदेशानुसार

(एस. एम. चन्ने)

सचिव,

राज्य निवडणूक आयोग

प्रति :-

१. मा.मुख्यसचिव, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई.
२. अपर मुख्य सचिव / प्रधान सचिव / सचिव, सर्व मंत्रालयीन विभाग
३. संचालक, नगरपरिषद प्रशासन संचालनालय, वरळी, मुंबई.
४. सर्व विभागीय आयुक्त
५. प्रादेशिक संचालक, नगरपालिका प्रशासन तथा विभागीय आयुक्त, (सर्व)
६. सर्व महानगरपालिका आयुक्त,
७. सर्व जिल्हाधिकारी,
८. सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद
९. सर्व मुख्य/अधीक्षक अभियंता, सार्वजनिक बांधकाम विभाग,
१०. सर्व मुख्याधिकारी, नगरपरिषदा/नगर पंचायती,
११. राज्य निवडणूक आयोगातील सर्व कार्यासने
१२. निवडनस्ती- का-६, राज्य निवडणूक आयोग, मुंबई.

परिशिष्ट -१

राजकीय पक्ष व उमेदवार यांच्या मार्गदर्शनासाठी
अधिकृत आचारसंहिता

परिशिष्ट -१ अ (इंग्रजी)

परिशिष्ट - १ ब (हिंदी)

परिशिष्ट- १ -अ

ELECTION COMMISSION OF INDIA
MODEL CODE OF CONDUCT FOR THE GUIDANCE OF
POLITICAL PARTIES AND CANDIDATES

I. General Conduct

(1) No party or candidate shall include in any activity which may aggravate existing differences or create mutual hatred or cause tension between different castes and communities, religious or linguistic.

(2) Criticism of other political parties, when made, shall be confined to their policies and programme, past record and work. Parties and Candidates shall refrain from criticism of all aspects of private life, not connected with the public activities of the leaders or workers of other parties. Criticism of other parties or their workers based on unverified allegations or distortion shall be avoided.

(3) There shall be no appeal to caste or communal feelings for securing votes. Mosques, Churches, Temples or other places of worship shall not be used as forum for election propaganda.

(4) All parties and candidates shall avoid scrupulously all activities which are "corrupt practices" and offences under the election law, such as bribing of voters, intimidation of voters, impersonation of voters, canvassing within 100 meters of polling stations, holding public meetings during the period of 48 hours ending with the hour fixed for the close of the poll, and the transport and conveyance of voters to and from polling station.

(5) The right of every individual for peaceful and undisturbed home-life shall be respected, however much the political parties or candidates may resent his political opinions or activities. Organizing demonstrations or picketing before the houses of individuals by way of protesting against their opinions or activities shall not be resorted to under any circumstances.

(6) No political party or candidate shall permit its or his followers to make use of any individual's land, building, compound wall etc., without his permission for erecting flag-staffs, suspending banners, pasting notices, writing slogans etc.

(7) Political parties and candidates shall ensure that their supporters do not create obstructions in or break up meetings and processions organized by other parties. Workers or sympathisers of one political party shall not create disturbances at public meetings organized by another political party by putting questions orally or in writing or by distributing leaflets of their own party. Processions shall not be taken out by one

party along places at which meetings are held by another party. Posters issued by one party shall not be removed by workers of another party.

II. Meetings

(1) The party or candidate shall inform the local police authorities of the venue and time any proposed meeting well in time so as to enable the police to make necessary arrangements for controlling traffic and maintaining peace and order.

(2) A Party or candidate shall ascertain in advance if there is any restrictive or prohibitory order in force in the place proposed for the meeting if such orders exist, they shall be followed strictly. If any exemption is required from such orders, it shall be applied for and obtained well in time.

(3) If permission or license is to be obtained for the use of loudspeakers or any other facility in connection with any proposed meeting, the party or candidate shall apply to the authority concerned well in advance and obtain such permission or license.

(4) Organizers of a meeting shall invariably seek the assistance of the police on duty for dealing with persons disturbing a meeting or otherwise attempting to create disorder. Organizers themselves shall not take action against such persons.

III. Procession

(1) A Party or candidate organizing a procession shall decide before hand the time and place of the starting of the procession, the route to be followed and the time and place at which the procession will terminate. There shall ordinary be no deviation from the programme.

(2) The organizers shall give advance intimation to the local police authorities of the programme so as to enable the latter to make necessary arrangement.

(3) The organizers shall ascertain if any restrictive orders are in force in the localities through which the procession has to pass, and shall comply with the restrictions unless exempted specially by the competent authority. Any traffic regulations or restrictions shall also be carefully adhered to.

(4) The organizers shall take steps in advance to arrange for passage of the procession so that there is no block or hindrance to traffic. If the procession is very long, it shall be organized in segments of suitable lengths, so that at convenient intervals, especially at points where the procession has to pass road junctions, the passage of held up traffic could be allowed by stages thus avoiding heavy traffic congestion.

(5) Processions shall be so regulated as to keep as much to the right of the road as possible and the direction and advice of the police on duty shall be strictly complied with.

6) If two or more political parties or candidates propose to take processions over the same route or parts thereof at about the same time, the organizers shall establish contact well in advance and decide upon the measures to be taken to see that the processions do not clash or cause hindrance to traffic. The assistance of the local police shall be availed of for arriving at a satisfactory arrangement. For this purpose the parties shall contact the police at the earliest opportunity.

(7) The political parties or candidates shall exercise control to the maximum extent possible in the matter of processionists carrying articles which may be put to misuse by undesirable elements especially in moments of excitement.

(8) The carrying of effigies purporting to represent member of other political parties or their leaders, burning such effigies in public and such other forms demonstration shall not be countenanced by any political party or candidate.

IV. Polling Day

All Political parties and candidates shall -

(i) co-operate with the officers on election duty to ensure peaceful and orderly polling and complete freedom to the voters to exercise their franchise without being subjected to any annoyance or obstruction.

(ii) supply to their authorized workers suitable badges or identity cards.

(iii) agree that the identity slip supplied by them to voters shall be on plain (white) paper and shall not contain any symbol, name of the candidate or the name of the party;

(iv) refrain from serving or distributing liquor on polling day and during the forty eight hours preceding it.

(v) nor allow unnecessary crowd to be collected near the camps set up by the political parties and candidates near the polling booths so as to avoid Confrontation and tension among workers and sympathizers of the parties and the candidate.

(vi) ensure that the candidate's camps shall be simple. They shall not display any posters, flags, symbols or any other propaganda material. No eatable shall be served or crowd allowed at the camps and

(vii) co-operate with the authorities in complying with the restrictions to be imposed on the plying of vehicles on the polling day and obtain permits for them which should be displayed prominently on those vehicles.

V. Polling Booth

Excepting the voters, no one without a valid pass from the Election Commission shall enter the polling booths.

VI. Observers

The Election Commission is appointing Observers. If the candidates or their agents have any specific complaint or problem regarding the conduct of elections they may bring the same to the notice of the Observer.

VII. Party in Power

The party in power whether at the Centre or in the State or States concerned, shall ensure that no cause is given for any complaint that it has used its official position for the purposes of its election campaign and in particular -

(i) (a) The Ministers shall not combine their official visit with electioneering work and shall not also make use of official machinery or personnel during the electioneering work.

(b) Government transport including official air-crafts, vehicles, machinery and personnel shall not be used for furtherance of the interest of the party in power;

(ii) Public places such as maidens etc., for holding election meetings, and use of helipads for air-flights in connection with elections shall not be monopolized by itself. Other parties and candidates shall be allowed the use of such places and facilities on the same terms and conditions on which they are used by the party in power;

(iii) Rest houses, dark bungalows or other Government accommodation shall not be monopolized by the party in power or its candidates and such accommodation shall be allowed to be used by other parties and candidates in a fair manner but no party or candidate shall use or be allowed to use such accommodation (including premises appertaining thereto) as a campaign office or for holding any public meeting for the purposes of election propaganda;

(iv) Issue of advertisement at the cost of public exchequer in the newspapers and other media and the misuse of official mass media during the election period for partisan coverage of political news and publicity regarding achievements with a view to furthering the prospects of the party in power shall be scrupulously avoided.

(v) Ministers and other authorities shall not sanction grants/payments out of discretionary funds from the time elections are announced by the Commission; and

(vi) From the time elections are announced by Commission, Ministers and other authorities shall not -

(a) announce any financial grants in any form or promises thereof; or

(b) (except civil servants) lay foundation stones etc. of projects or schemes of any kind; or

(c) make any promise of construction of roads, provision of drinking water

facilities etc.; or

(d) make any ad-hoc appointments in Government, Public Undertakings etc. which may have the effect of influencing the voters in favor of the party in power.

Note : The Commission shall announce the date of any election which shall be a date ordinarily not more than three weeks prior to the date on which the notification is likely to be issued in respect of such elections.

(vii) Ministers of Central or State Government shall not enter any polling station or place of counting except in their capacity as a candidate or voter or authorized agent.

VIII Guidelines on Election Manifestos

1. The Supreme Court in its judgment dated 5th July 2013 in SLP(C) No. 21455 of 2008 (S. Subramaniam Balaji Vs Govt. of Tamil Nadu and Others) has directed the Election Commission to frame guidelines with regard to the contents of election manifestos in consultation with all the recognized political parties. The guiding principles which will lead to framing of such guidelines are quoted below from the judgment:-

- (i) "Although, the law is obvious that the promises in the election manifesto cannot be construed as 'corrupt practice' under Section 123 of RP Act, the reality cannot be ruled out that distribution of freebies of any kind, undoubtedly, influences all people. It shakes the root of free and fair elections to a large degree".
- (ii) "The Election Commission, in order to ensure level playing field between the contesting parties and candidates in elections and also in order to see that the purity of the election process does not get vitiated, as in past been issuing instructions under the Model Code of Conduct. The fountainhead of the powers under which the Commission issues these orders is Article 324 of the Constitution which mandates the Commission to hold free and fair elections."
- (iii) "We are mindful of the fact that generally political parties release their election manifesto before the announcement of election date, in that scenario, strictly speaking, the Election Commission will not have the authority to regulate any act which is done before the announcement of the date. Nevertheless, an exception can be made in this regard as the purpose of election manifesto is directly associated with the election process".

2. Upon receiving the above directions of the Hon'ble Supreme Court, the Election Commission held a meeting with the recognized National and State Political Parties for consultation with them in the matter and took note of their conflicting views in the matter.

During consultations, while some political parties supported the issuance of such guidelines, others were of the view that it is their right and duty towards voters to make such offers and promises in manifestos in a healthy democratic polity. While the Commission agrees in principle with the point of view that framing of manifestos is the right of the political parties, it cannot overlook the undesirable impact of some of the promises and offers on the conduct of free and fair elections and maintaining level playing field for all political parties and candidates.

3. The Constitution under Article 324 mandates the Election Commission, to conduct elections inter alia to the Parliament and the State Legislatures. Having due regard to the above directions of the Supreme Court and after consultation with the Political Parties, the Commission, in the interest of free and fair elections, hereby directs that Political Parties and Candidates while releasing election manifestos for any election to the Parliament or State Legislatures, shall adhere to the following guidelines :-

(i) The election manifesto shall not contain anything repugnant to the ideals and principles enshrined in the Constitution and further that it shall be consistent with the letter and spirit of other provisions of Model Code of Conduct.

(ii) The Directive Principles of State Policy enshrined in the Constitution enjoin upon the State to frame various welfare measures for the citizens and therefore there can be no objection to the promise of such welfare measures in election manifestos. However, political parties should avoid making those promises which are likely to vitiate the purity of the election process or exert undue influence on the voters in exercising their franchise.

(iii) In the interest of transparency, level playing field and credibility of promises, it is expected that manifestos also reflect the rationale for the promises and broadly indicate the ways and means to meet the financial requirements for it. Trust of voters should be sought only on those promises which are possible to be fulfilled.

परिशिष्ट १-ब

भारत निर्वाचन आयोग

राजनैतिक दलों और अभ्यर्थियों के मार्गदर्शन के लिये
आदर्श आचार संहिता

I. साधारण आचरण

- (1) किसी दल या अभ्यर्थी को ऐसा कोई कार्य नहीं करना चाहिये, जो विभिन्न जातियों और धार्मिक या भाषायी समुदायों के बीच विद्यमान मतभेदों को बढ़ाये या घृणा की भावना उत्पन्न करें या तनाव पैदा करे ।
- (2) जब अन्य राजनैतिक दलों की आलोचना की जाये, तो वह उनकी नीतियों और कार्यक्रम, पूर्व रिफार्ड और कार्य तक ही सीमित होनी चाहिये । यह भी आवश्यक है कि व्यक्तिगत जीवन के ऐसे सभी पहलुओं की आलोचना नहीं की जानी चाहिये, जिनका संबंध अन्य दलों के नेताओं या कार्यकर्ताओं के सार्वजनिक क्रियाकलाप से न हो । दलों या उनके कार्यकर्ताओं के बारे में कोई ऐसी आलोचना नहीं की जानी चाहिये, जो ऐसे आरोपों पर जिनकी सत्यता स्थापित न हुई हो या जो तोड़-मरोड़कर कही गई बातों पर आधारित हों ।
- (3) मत प्राप्त करने के लिये जातीय या साम्प्रदायिक भावनाओं की दुहाई नहीं दी जानी चाहिये । मस्जिदों, गिरजाघरों, मंदिरों या पूजा के अन्य स्थानों का निर्वाचन प्रचार के मंच के रूप में प्रयोग नहीं किया जाना चाहिये ।
- (4) सभी दलों और अभ्यर्थियों को ऐसे सभी कार्यों से ईमानदारी के साथ बचना चाहिये, जो निर्वाचन विधि के अधीन 'भ्रष्ट आवरण' और अपराध हैं जैसे कि मतदाताओं को रिश्वत देना, मतदाताओं को डराना, धमकाना, मतदाताओं का प्रतिरूपण, मतदान केन्द्र के 100 मीटर के भीतर मत याचना करना, मतदान की समाप्ति के लिये नियत समय को खत्म होने वाली 48 घंटे की अवधि के दौरान सार्वजनिक सभाएं करना और मतदाताओं को वाहन से मतदान केन्द्रों तक ले जाना और वहां से वापस लाना ।
- (5) सभी राजनैतिक दलों या अभ्यर्थियों को इस बात का प्रयास करना चाहिये कि वे प्रत्येक व्यक्ति के शांतिपूर्ण और विघ्नरहित धरतू जिन्दगी के अधिकार का आदर करें चाहे वे उसके राजनैतिक विचारों या कार्यों के कितने ही विरुद्ध क्यों न हों । व्यक्तियों के विचारों या कार्यों का विरोध करने के लिये उनके घरों के सामने प्रदर्शन करने या धरना देने के तरीकों का सहारा किसी भी परिस्थिति में नहीं लेना चाहिये ।
- (6) किसी भी राजनैतिक दल या अभ्यर्थी को ध्वजदण्ड बनाने, ध्वज टांगने, सूचनाएं चिपकाने, नारे लिखने आदि के लिये किसी भी व्यक्ति को भूमि, भवन, अहाते, दीवार आदि का उसकी अनुमति के बिना उपयोग करने की अनुमति अपने अनुयायियों को नहीं देनी चाहिये ।
- (7) राजनैतिक दलों और अभ्यर्थियों को यह सुनिश्चित करना चाहिये कि उनके समर्थक अन्य दलों द्वारा आयोजित सभाओं—जुलूसों आदि में बाधाएं उत्पन्न न करें या उन्हें भंग न करें । एक राजनैतिक दल के कार्यकर्ताओं या शुभचिंतकों को दूसरे राजनैतिक दल द्वारा आयोजित सार्वजनिक सभाओं में मौखिक रूप से या लिखित रूप से प्रश्न पूछकर या अपने दल के परचे वितरित करके गड़बड़ी पैदा नहीं करनी चाहिये । किसी दल द्वारा जुलूस उन स्थानों से होकर नहीं ले जाना चाहिये, जिन स्थानों पर दूसरे दल द्वारा सभाएं की जा रही हों । एक दल द्वारा लगाए गये पोस्टर दूसरे दल के कार्यकर्ताओं द्वारा हटाये नहीं जाने चाहिये ।

II. सभाएं

- (1) दल या अभ्यर्थी को किसी प्रस्तावित सभा के स्थान और समय के बारे में स्थानीय प्राधिकारियों को उपयुक्त समय पर सूचना दे देनी चाहिये ताकि वे यातायात को नियंत्रित करने और शांति तथा व्यवस्था बनाये रखने के लिये आवश्यक इंतजाम कर सकें ।
- (2) दल या अभ्यर्थी को उस दशा में पहले ही यह सुनिश्चित कर लेना चाहिये कि उस स्थान पर जहां सभा करने का प्रस्ताव है, कोई निर्बंधात्मक या प्रतिबंधात्मक आदेश लागू तो नहीं है यदि ऐसे आदेश लागू हों तो उनका कड़ाई के साथ पालन किया जाना चाहिये । यदि ऐसे आदेशों से कोई छूट अपेक्षित हो तो उसके लिये समय से आवेदन करना चाहिये और छूट प्राप्त कर लेनी चाहिये ।
- (3) यदि किसी प्रस्तावित सभा के संबंध में लाउडस्पीकरों के उपयोग या किसी अन्य सुविधा के लिये अनुज्ञा या अनुज्ञप्ति प्राप्त करनी हो तो दल या अभ्यर्थी को सम्बद्ध प्राधिकारी के पास काफी पहले ही से आवेदन करना चाहिये और ऐसी अनुज्ञा या अनुज्ञप्ति प्राप्त कर लेनी चाहिये ।
- (4) किसी सभा के आयोजकों के लिये यह अनिवार्य है कि वे सभा में विघ्न डालने वाले या अन्यथा अव्यवस्था फैलाने का प्रयत्न करने वाले व्यक्तियों से निपटने के लिये ड्यूटी पर तैनात पुलिस की सहायता प्राप्त करें । आयोजकों को चाहिये कि वे स्वयं ऐसे व्यक्तियों के विरुद्ध कोई कार्रवाई न करें ।

III. जुलूस

- (1) जुलूस का आयोजन करने वाले दल या अभ्यर्थी को पहले ही यह बात तय कर लेनी चाहिये कि जुलूस किस समय और किस स्थान से शुरू होगा, किस मार्ग से होकर जायेगा और किस समय और किस स्थान पर समाप्त होगा । सामान्यतः कार्यक्रम में कोई फेरबदल नहीं होनी चाहिये ।
- (2) आयोजकों को चाहिये कि वे कार्यक्रम के बारे में स्थानीय पुलिस प्राधिकारियों को पहले से सूचना दे दें, ताकि वे आवश्यक प्रबंध कर सकें ।
- (3) आयोजकों को यह पता कर लेना चाहिये कि जिन इलाकों से होकर जुलूस गुजरता है, उनमें कोई निर्बंधात्मक आदेश तो लागू नहीं है और जब तक सक्षम प्राधिकारी द्वारा विशेष रूप से छूट न दे दी जाये, उन निर्बंधनों की पालना करना चाहिये ।
- (4) आयोजकों को जुलूस का आयोजन ऐसे ढंग से करना चाहिये, जिससे कि यातायात में कोई रुकावट या बाधा उत्पन्न किये बिना जुलूस का निकलना संभव हो सके । यदि जुलूस बहुत लम्बा है तो उसे उपयुक्त लम्बाई वाले टुकड़ों में संगठित किया जाना चाहिये, ताकि सुविधाजनक अन्तरालों पर विशेषकर उन स्थानों पर जहां जुलूस को चौराहों से होकर गुजरना है, रुके हुए यातायात के लिये समय-समय पर रास्ता दिया जा सके और इस प्रकार भारी यातायात के जमाव से बचा जा सके ।
- (5) जुलूसों की व्यवस्था ऐसी होने चाहिये कि जहां तक हो सके उन्हें सड़क की दायीं ओर रखा जाये और ड्यूटी पर तैनात पुलिस के निर्देश और सलाह का कड़ाई के साथ पालन किया जाना चाहिये ।
- (6) यदि दो या अधिक राजनैतिक दलों या अभ्यर्थियों ने लगभग उसी समय पर उसी रास्ते से या उसके भाग से जुलूस निकालने का प्रस्ताव किया है तो, आयोजकों को चाहिये कि वे समय से काफी पूर्व

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

आपस में सम्पर्क स्थापित करें और ऐसी योजना बनाएं, जिससे कि जुलूसों में टकराव न हो या साजिश का बाधा न पहुंचे। स्थानीय पुलिस की सहायता संतोषजनक इंतजाम करने के लिये सदा उपलब्ध होगी। इस प्रयाजन के लिये दलों को यथाशीघ्र पुलिस से सम्पर्क स्थापित करना चाहिये।

(7) जुलूस में शामिल लोगों द्वारा ऐसी चीजें लेकर चलने के विषय में जिनका अवांछनीय तत्वों द्वारा विशेष रूप से उरतेजना के क्षणों में दुरुपयोग किया जा सकता है, राजनैतिक दलों या अभ्यर्थियों को उन पर अधिक से अधिक नियंत्रण रखना चाहिये।

(8) किसी भी राजनैतिक दल या अभ्यर्थी को अन्य राजनैतिक दलों के सदस्यों या उनके नेताओं के पुतले लेकर चलने, उनके सार्वजनिक स्थान में जलाने और इसी प्रकार के अन्य प्रदर्शनों का समर्थन नहीं करना चाहिये।

IV. मतदान दिवस

सभी राजनैतिक दलों और अभ्यर्थियों को चाहिये कि वे —

- (i) यह सुनिश्चित करने के लिये कि मतदान शांतिपूर्वक और सुव्यवस्थित ढंग से हों और मतदाताओं को इस बात की पूरी स्वतंत्रता हो कि वे बिना किसी परेशानी या बाधा के अपने मताधिकार का प्रयोग कर सकें, निर्वाचन कर्तव्य पर लगे हुए अधिकारियों के साथ सहयोग करें।
- (ii) अपने प्राधिकृत कार्यकर्ताओं को उपयुक्त बिल्ले या पहचान पत्र दें।
- (iii) इस बात से सहमत हों कि मतदाताओं को उनके द्वारा दी गई पहचान पत्रियाँ सादे (सफेद) कागज पर होंगी और उन पर कोई प्रतीक, अभ्यर्थी का नाम या दल का नाम नहीं होगा।
- (iv) मतदान के दिन और उसके पूर्व के 48 घंटों के दौरान किसी को शराब पेश या वितरित न करें।
- (v) राजनैतिक दलों और अभ्यर्थियों द्वारा मतदान केंद्रों के निकट लगाये गये कैम्पों के नजदीक अनावश्यक भीड़ इकट्ठी न होने दें, जिससे दलों और अभ्यर्थियों के कार्यकर्ताओं और शुभचिन्तकों में आपस में मुकाबला और तनाव न होने पाये।
- (vi) यह सुनिश्चित करें कि अभ्यर्थियों के कैम्प साधारण हों। उन पर कोई पोस्टर, झण्डे, प्रतीक या कोई अन्य प्रचार सामग्री प्रदर्शित न की जाये। कैम्पों में खाद्य पदार्थ पेश न किये जाये और भीड़ न लगाई जाये।
- (vii) मतदान के दिन वाहन चलाने पर लगाये जाने वाले निबन्धनों का पालन करने में प्राधिकारियों के साथ सहयोग करें और वाहनों के लिये परमिट प्राप्त कर लें और उन्हें उन वाहनों पर ऐसे लगा दें जिससे ये साफ-साफ दिखाई देते रहें।

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

V. मतदान केंद्र

मतदाताओं के सिवाय कोई भी व्यक्ति निर्वाचन आयोग द्वारा दिये गये विधिमान्य पास क विद्यमान केंद्रों में प्रवेश नहीं करेगा ।

VI. प्रचार

निर्वाचन आयोग प्रत्येक नियुक्त कर रहा है । यदि 'निर्वाचन' के अवसर के समय में अन्यथा निर्वाचन के अलावा अन्यथा का कोई विशेष शिक्का या समस्या हो तो वे उसकी सूचना प्रत्येक को दे सकते हैं ।

VII. सार्वजनिक दल

सार्वजनिक दल को चाहे व केंद्र में हो या संबन्धित राज्य का राज्य में हो, वह सुनिश्चित करना चाहिये कि वह शिक्का वगैरह के साथ प्रचार न दिया जाय कि उस दल में अपने निर्वाचन अभियान के प्रचारकों के लिए अपने सार्वजनिक पत्र के प्रयोग किया है और लोग रूप से

(i) (क) मंत्रियों को अपने सार्वजनिक दल का निर्वाचन में संबन्धित प्रचार के साथ नहीं जाकर चाहिये और निर्वाचन के दौरान प्रचार करते हुए शासकीय मशीनरी अथवा कार्मिकों का प्रयोग नहीं करना चाहिये;

(ख) सार्वजनिक विमान, वाहनों सहित सरकारी वाहनों, मशीनरी और कार्मिकों का सार्वजनिक दल के प्रचार को बढ़ावा देने के लिए प्रयोग नहीं किया जायगा;

(ग) सार्वजनिक दल को चाहिये कि वह सार्वजनिक स्थान जैसे मैदान इत्यादि पर निर्वाचन सभा आयोजित करने और निर्वाचन के संबंध में हवाई उड़ानों के लिए हेलीपैडों का इस्तेमाल करने के लिये अपना अधिकार न जमाए । ऐसी स्थानों का प्रयोग द्वारा दलों और अन्यथा को भी उन्हें शर्तों पर कल शिक्का जमा, जिन शर्तों पर सार्वजनिक दल प्रयोग करता है ।

(घ) सार्वजनिक दल या उसके अंगरक्षकों को विश्रामगृह, डाक घरों या अन्य सरकारी आवास पर प्रवेश नहीं होगा और ऐसे आवास का प्रयोग निष्पक्ष तरीके से करने के लिये अन्य दलों और अन्यथा को भी अनुमति होगी लेकिन दल या अन्यथा ऐसे आवासों का (इनके साथ संलग्न परिचय सहित) प्रचार कार्यालय के रूप में या निर्वाचन प्रचार के लिये कोई सार्वजनिक सभा करने की दृष्टि से प्रयोग नहीं करेगा या प्रयोग करने की अनुमति नहीं दी जायेगी ।

(च) निर्वाचन अवधि के दौरान सार्वजनिक दल के प्रचार का प्रचार करने की दृष्टि से उनको उपलब्धता दिखाने के उद्देश्य से सार्वजनिक समाचार तथा प्रचार को प्रसारण स्थानों के लिये प्रसारण करने या समाचार पत्रों में या अन्य माध्यमों से ऐसे विज्ञापनों का जारी किया जाना, सरकारी जन माध्यमों का दुरुपयोग-ईमानदारी से बिचकूल बन्द होना चाहिये ।

(द) मंत्रियों और अन्य अधिकारियों को उस समय जब से निर्वाचन आयोग द्वारा निर्वाचन प्रारंभ किया जाते हैं, विवेकाधीन निधि में से अनुदानों/अदायगियों की स्वीकृति नहीं देनी चाहिये ।

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

(vi) मंत्री और अन्य प्राधिकारी, उस समय से जब से निर्वाचन आयोग द्वारा निर्वाचन घोषित किये जाते हैं :-

- (क) किसी भी रूप में कोई भी वित्तीय मंजूरी या वचन देने की घोषणा नहीं करेंगे; अथवा
- (ख) (लोक सेवकों को छोड़कर) किसी प्रकार की परियोजनाओं अथवा रकमों के लिये आधारशिलाएं आदि नहीं रखेंगे; या
- (ग) सड़कों के निर्माण का कोई वचन नहीं देंगे, पीने के पानी की सुविधाएं नहीं देंगे आदि या
- (घ) शासन, सार्वजनिक उपक्रमों आदि में ऐसी कोई भी तदर्थ नियुक्ति न की जाये जिससे सत्ताधारी दल के हित में मतदाता प्रभावित हों ।

टिप्पणी :-आयोग किसी भी निर्वाचन की तारीख की घोषणा इस प्रकार करेगा, जा ऐसे निर्वाचनों के बारे में जारी होने वाली अधिसूचना की तारीख से सामान्यतः तीन सप्ताह से अधिक नहीं होगी ।

(vii) केन्द्रीय या राज्य सरकार के मंत्री, अभ्यर्थी या मतदाता अथवा प्राधिकृत अभिकर्ता की अपनी हैसियत को छोड़कर किसी भी मतदान केन्द्र या गणना स्थल में प्रवेश नहीं करेंगे ।

(viii) निर्वाचन घोषणापत्रों पर दिशा-निर्देश

1. उच्चतम न्यायालय ने 2008 (एस. सुब्रिमणियम बालाजी बनाम तमिलनाडु सरकार एवं अन्य) की विशेष अनुमति याचिका (सिविल) संख्या 21455 में दिनांक 05 जुलाई, 2013 को अपने निर्णय में यह निदेश दिया था कि भारत निर्वाचन आयोग सभी मान्यता प्राप्त राजनैतिक दलों के परामर्श से निर्वाचन घोषणापत्रों की विषय-वस्तु के संबंध में दिशा-निर्देश तैयार करे । निर्णय में उल्लिखित वे मांगदर्शक सिद्धांत जो ऐसे दिशा-निर्देशों को बनाने में सहायक होंगे, नीचे दिए गए हैं :-

(i) यद्यपि, विधि निश्चित रूप से स्पष्ट है कि लोक प्रतिनिधित्व अधिनियम की धारा 123 के अधीन निर्वाचन घोषणापत्र का 'भ्रष्ट प्रथा' के रूप में अर्थ नहीं लगाया जा सकता है, परंतु इस वास्तविकता से भी इंकार नहीं किया जा सकता है कि किसी भी प्रकार के नुपत उपहारों का वितरण, निस्संदेह लोगों को प्रभावित करता है । बहुत हद तक, यह स्वतंत्र और निष्पक्ष निर्वाचनों की जड़ें ही हिला देता है ।

(ii) निर्वाचन आयोग, निर्वाचनों में निर्वाचन लड़ने वाले दलों तथा अभ्यर्थियों को एक समान अवसर सुनिश्चित कराने के प्रयोजनार्थ और यह जानने के लिए कि कहीं निर्वाचन प्रक्रिया की शुचिता विगत की भांति दूषित तो नहीं हो रही है, आदर्श आचार संहिता के अधीन अनुदेश जारी करता रहता है । संविधान का अनुच्छेद 324 उन शक्तियों का ऐसा स्रोत है, जिसके अधीन आयोग इन अनुदेशों को जारी करता है तथा जो आयोग को स्वतंत्र एवं निष्पक्ष निर्वाचनों को संचालित कराने का अधिदेश देता है ।

(iii) हम इस वास्तविकता से परिचित हैं कि सामान्यतः राजनैतिक दल अपना निर्वाचन घोषणापत्र निर्वाचन की तारीख की घोषणा से पहले जारी करते हैं । स्पष्ट कहा जाए तो, उस परिदृश्य में, भारत निर्वाचन आयोग के पास ऐसे किसी कार्य को विनियमित करने का कोई अधिकार नहीं है जो निर्वाचनों की तारीख की घोषणा से पहले किया गया हो । हालांकि, निर्वाचन घोषणापत्र का सीधा संबंध निर्वाचन प्रक्रिया से होता है, अतः इस संबंध में अपवाद बनाया जा सकता है ।

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

2. माननीय उच्चतम न्यायालय से उपर्युक्त निर्देश प्राप्त करने पर भारत निर्वाचन आयोग ने इस मामले में परामर्श करने के लिए मान्यता प्राप्त राष्ट्रीय तथा राजकीय राजनैतिक दलों के साथ बैठक आयोजित की और इस मामले में उनके परस्पर-विराधी विचारों को नोट कर लिया ।

विचार-विमर्श के दौरान, जबकि कुछ राजनैतिक दलों ने ऐसे दिशा-निर्देशों को जारी करने का समर्थन किया, वहीं कुछ लोगों का विचार था कि बेहतर लोकतांत्रिक राज्य-व्यवस्था में घोषणापत्र में मतदाताओं को ऐसे प्रस्ताव देना तथा वायदे करना उनका अधिकार है । जबकि, आयोग सैद्धांतिक रूप से इस विचार से सहमत है कि घोषणापत्र तैयार करना राजनैतिक दलों का अधिकार है, परंतु स्वतंत्र तथा निष्पक्ष निर्वाचनों के संचालन और सभी राष्ट्रीय दलों तथा अभ्यर्थियों को एक समान अवसर प्रदान करने की भावना को बनाए रखने में, कुछेक वायदों और प्रस्तावों के अवांछित प्रभाव को अनदेखा नहीं किया जा सकता ।

3. संविधान का अनुच्छेद 324 निर्वाचन आयोग को, अन्य बातों के साथ-साथ, संसद तथा राज्य विधान मंडलों में निर्वाचन कराने का अधिदेश देता है । माननीय उच्चतम न्यायालय के उपर्युक्त निर्देशों को ध्यान में रखते हुए तथा राजनैतिक दलों के साथ परामर्श करने के उपरान्त, स्वतंत्र और निष्पक्ष निर्वाचनों के हित में, आयोग एतद्वारा यह निर्देश देता है कि संसद या राज्य विधान मंडलों के किसी भी निर्वाचन के लिए निर्वाचन घोषणापत्र जारी करते समय राजनैतिक दल और अन्यर्था निम्नलिखित दिशा-निर्देशों का अनुसरण करेंगे :-

(i) निर्वाचन घोषणा पत्र में ऐसी कोई बात नहीं होगी जो संविधान में दिए गए सिद्धांतों और आदर्शों के प्रतिकूल हो और इसके अलावा यह आदर्श आचार संहिता के अन्य प्रावधानों में निहित भावना के अनुरूप होगी ।

(ii) संविधान में अधिष्ठापित राज्य के नीति निर्देशक तत्व, राज्य को यह आदेश देते हैं कि राज्य नागरिकों के लिए विभिन्न कल्याण संबंधी उपायों की रचना करे तथा इसलिए निर्वाचन घोषणापत्रों में ऐसे कल्याण संबंधी उपायों के वायदों पर कोई आपत्ति नहीं हो सकती है । तथापि, राजनैतिक दलों को ऐसे वायदे करने से बचना चाहिए जो निर्वाचन प्रक्रिया की शुचिता को दूषित करें या मतदाताओं पर उनके मताधिकार के प्रयोग में कोई अनुचित प्रभाव डालें ।

(iii) पारदर्शिता, एक समान अवसर प्रदान करने तथा वायदों की विश्वसनीयता हेतु यह अपेक्षा की जाती है कि घोषणापत्रों में वायदों के मूलाधार पर भी विचार किया जाना चाहिए और इस प्रयोजनार्थ वितीय अपेक्षाओं को पूरा करने के साधनों का व्यापक रूप से उल्लेख किया जाना चाहिए । मतदाताओं का विश्वास ऐसे वायदों पर मांगा जाना चाहिए जिन्हे पूरा करना संभव हो सके ।

परिशिष्ट-२

न्यायालयीन निर्णय

मा.पंजाब व हरयाणा उच्च न्यायालय यांनी रिट याचिका
क्र.२७०/१९९७ मध्ये दि.२७/०५/१९९७ रोजी दिलेले आदेश

६. अर्थशास्त्र

संक्षेप परिचय

संक्षेप परिचय संक्षेप परिचय संक्षेप परिचय संक्षेप परिचय
संक्षेप परिचय संक्षेप परिचय संक्षेप परिचय संक्षेप परिचय

परिशिष्ट-२

न्यायालयीन निर्णय

HIGH COURT OF PUNJAB & HARYANA AT CHANDIGARH

Civil Writ Side Civil Writ Petition No. 270 of 1997

(Decision dated 27.5.1997)

Harbans Singh Jalal, Ex-MLA

Petitioner

S/o S. Mehar Singh, R/o Shri Jalal Ashram,
Harbans Nagar, Bathinda (Punjab)

Vs.

1. Union of India, through Secretary, Ministry of Home Affair, New Delhi ..Respondents
2. State of Punjab through Secretary (Home) Chandigarh.
3. Election Commission of India, New Delhi
4. Mr. M. S. Gill, Chief Election Commissioner Ashoka Road, New Delhi
5. Mr. KVS Ramamurthy, Election Commissioner New Delhi

SUMMARY OF THE CASE The Election Commission announced the programme for the general election to the Punjab Legislative Assembly on 30th December, 1996. Simultaneously, the Commission informed the State Government and all other authorities concerned that the Model Code of Conduct would come into effect from the date of announcement of the election schedule by the Commission (i.e. on 30th December, 1996). Prior to the announcement of the election schedule by the Election Commission, the political party in power in the State, namely, Indian National Congress, had announced certain welfare measures and schemes at a State level conference on 22nd December, 1996. These welfare measures and schemes were to be implemented with effect from 1st January, 1997. Enforcement of Model Code of Conduct from 30th December, 1996 affected the implementation by the State Government of the said welfare

schemes from 1st January, 1997. The *present writ petition was filed before the Punjab and Haryana High Court contending , inter alia, that the Model Code of Conduct could be brought into force only from the date of actual notification of the election by the Governor of the State and not from the date of announcement of the election schedule by the Election Commission* and that the Election Commission could not control the activities of the Government during the period between the announcement of the election schedule and the notification of the election by the Governor. *The High Court dismissed the writ petition, holding that the Election Commission is entitled to take necessary steps for the conduct of a free and fair election, even anterior to the date of issuance of notification of election by the Governor, and from the date of announcement of the election by the Commission.* While doing so, the Model Code of Conduct adopted to be followed by all political parties, can be directed by the Commission to be followed from the date of announcement of election schedule by it.

Writ Petition under Article 226 of the Constitution of India Prayed that this court be pleased to call for the record of this case and after perusal may pleased to

a) Issued a writ, order or direction quashing the instructions issued by the Election Commission by way of fax message whereby State Govt. has been restrained from implementing welfare measures for the general public at large;

b) Issue a writ order or direction communing the State Govt to implement the welfare measures announced for welfare of general public at large, ignoring the illegal and unconstitutional restrictions imposed by Election Commission;

c) Dispense with service of advance notice on respondents;

d) exempt filing of certified copies of annexure;

e) award cost of the petition in favour of the petitioner.

It is further prayed that during the pendency of this petition, the operation of the instructions issued by the Election Commission (p-4 & 5) may be stayed.

Dated the 27th May, 1997

JUDGMENT

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

Present:- The Hon'ble The Chief Justice K. Sreedharan,

The Hon'ble Mr. Justice Swatantar Kumar

For the Petitioner : Mr. R. S. Randhawa, Advocate with Mr. G. S. Chahal, Advocate For the Respondents : Mr. Arun Nehra, Advocate for Respondent No. 1,

Mr. G. S. Grewal, Advocate-General, Punjab with Mr. D. S. Dhillon, Deputy Advocate-General For Respondent No. 2

Mr. M. L. Sarin, Senior Advocate with Mr. Hemant Sarin, Advocate for Respondents 3 to 5
K. SREEDHARAN, C. J.

An issue of far reaching consequences is raised in this writ petition. It is whether; Election Commission can control the activities of Government during the period subsequent to the announcement of election to the Parliament or the Legislative Assembly of a State before notification in that regard is issued by the President of India or the Governor of a State, as the case may be? Short facts, necessary for disposal of this case are as follows. Petitioner was a former Convenor of Kisan Dal which is a Wing of Shiromani Akali Dal, in short, SAD. He claims to be a public man and states that he is aggrieved by the illegal and unconstitutional action of the Election Commission in imposing the restrictions on the Government of Punjab on the eve of the general elections to the Punjab State Legislature. The term of the then Assembly was to expire on March 15, 1997. SAD Party had announced free electricity to agricultural sector; abolition of octroi and Inspector Raj and other welfare measures. The Party then in power, namely, Congress also announced various welfare measures for the people of the State. Virtually, the policies announced by the parties are same, aimed to the welfare of the common people, Ruling party announced various ameliorative measures for the benefit of agriculturists, trade and industrial sector; for the welfare of women; for the welfare of people belonging to economically backward classes; war widows; pensioners; students; Food and supplies sector and Transport sector etc. They were so announced in a State level conference held on December 22, 1996, at Ludhiana. Majority of the schemes announced are unobjectionable, aimed to uplift the common man. The ruling party also announced that some of the schemes formulated by them would be implemented with effect from January 1, 1997. It is stated by the petitioner that the office bearers of SAD approached the Election Commission to prevent the Government from proceeding with the implementation of the schemes. Even though Election Commission had no legal or constitutional authority to interfere with the working of the Government in power, the Chief Election Commissioner announced the poll dates on

December 30, 1996. Thereupon, he started exercising control to stall the implementation of policies announced by the State Government on Dec. 22, 1996. Immediately on the announcement of the poll dates, the Commission caused to send Annexure p-5 fax message to the Chief Secretary and the Chief Electoral officer stating that the Model code of conduct and ban on transfer of election related officers will be applicable in the State. Any violation of instructions regarding non-transfer of officers, payment of grants out of discretionary funds and guidelines enumerated in Model code of conduct for political parties and candidates will be viewed very seriously and necessary action as deemed appropriate would be taken on each case of violation. Annexure p-4 Press Note issued by Election Commission on December 30, 1996, stated that Commission has to recommend to the Governor of Punjab to issue notification under section 15 of the Representation of the People Act, 1951 (hereinafter referred to as the Act), for issuing the requisite notification for the election to Punjab Legislative Assembly. Governor was to issue the notification on January 13, 1997, and the poll to take place on February 6, 1997. When the notification was to be issued by the Governor on January 13, 1997, it is the petitioner's contention, that Election Commission had no authority to impose any restriction whatsoever in the functioning of the Government in power with effect from the date of announcement of election up to the date of issue of notification. The argument of the petitioner is that unless a notification is issued by the Governor, as contemplated by section 30 of the Act, Election Commission cannot exercise any power, or rule in the conduct of election. Pursuant to the notification issued under section 15 of the Act, Election commission shall issue notification under section 30 of the Act, fixing dates for making nomination; their scrutiny; for their withdrawal by the candidates; date of poll and date before which election shall be completed. Prior to issue of such a notification, the Election Commission cannot have any superintendence over the activities of the Government. Election Commission has the power of superintendence of the conduct and control of elections from the date of issue of notification by the Governor and not from any earlier date. Viewed in this light, it is contended that the action of the Election Commission by directing the State Government, as per Annexure p-5 fax message, to adhere to the Model code of conduct, and other directions, is illegal and beyond their jurisdiction. Attempt on the part of the Election Commission to restrain the Government from implementing the welfare measures announced by Government, is totally beyond jurisdiction; hence unconstitutional. *The Model code of conduct is not having any statutory backing.* It is not

mandatory either. Implementation of such a code of conduct, if at all, can be resorted to by the Commission only after the issuance of the notification by the Governor. Before the issuance of such a notification, Commission cannot assume powers which are available to them in regard to the conduct of elections. On these bases, petitioner prayed for the issuance of a writ of certiorari quashing the instructions given to Government of Punjab in Annexure p-5 message. He also prayed for the issuance of a writ of mandamus directing the State Government to implement the welfare measures announced by them ignoring the message Annexure p-5 sent by the Election Commission. First respondent, the Union of India, filed written statement supporting the contention that neither Article 324 of the constitution of India nor any other provision of the Constitution or any election law empowers the Election Commission to legally enforce the Model Code of Conduct or their other standing instructions that are impugned in the writ petition. According to Government of India, Election Commission has been of the view that under Article 324 of the Constitution, it is empowered to enforce the provisions of Model Code of Conduct and other instructions like bar on transfer of officials connected with the election work, bar on making payments from the discretionary funds etc. from the date it announced election. The said view of the Election Commission is not having any statutory backing and as such no legal consequences would follow from the breach of those provisions. Though *the Model Code of Conduct was formulated by the Election Commission in 1968 in consultation with political parties for their guidance, the Central Government or the State Governments, were not parties in formulation of that code of conduct.* The Model Code of Conduct was intended to be followed voluntarily by political parties so as to maintain election campaign on healthy lines to ensure peace and order during the campaign period. Central Government has categorically stated that the jurisdiction of the Election Commission under Article 324 of the Constitution in relation to general elections to the Assembly of a State begins only with issue of notification under section 15 of the Act. Article 324 of the Constitution vests in Election Commission the superintendence, direction and control of conduct of elections, as would be necessary for the performance of the above functions only. On behalf of State of Punjab, second respondent, Joint Secretary to Government, Punjab, Department of Home Affairs and Justice, filed written statement dated January 13, 1997. After admitting receipt of Annexure p-5 fax message sent by the Election Commission on December 30, 1996, it is contended that though the notification for poll was to be issued on January 13, 1997, the Commission enforced restrictions on the administration with

effect from December 31, 1996. By the above action. Election Commission has interfered with the administration of the State and has prohibited the implementation of various social schemes which the State Government were under obligation to fulfil, Election Commission should not have interfered with the implementation of the schemes announced prior to the commencement of election process, which commenced only by the issue of notification by the Governor. According to the State Government, Election Commission is competent to exercise its powers and to issue guidelines for enforcement of the Model Code of Conduct only from the date of issue of the notification till the declaration of the result of the election. It was further submitted that the State of Punjab did fully comply with all instructions issued by the Election Commission in keeping with the sanctity of the constitutional body. On behalf of the Election Commission, a detailed written statement has been filed. According to them, ***the Government of Kerala took steps to evolve a code of conduct for observance by organised political parties prior to the general election of 1960. The code was discussed and approved by representatives of leading political parties. In December, 1966, the same code was adopted at a conference of the representatives of political parties in Kerala. In 1966, that model code was accepted by the political parties in the States of Madras, Andhra Pradesh and West Bengal. In 1968, Election Commission circulated that code to all recognised political parties in India and to the State Governments. On acceptance by the political parties, it was extended throughout the country. In 1996, a series of meetings were held by the Commission with recognised political parties at National and State levels. All stressed need for observance of the model code of conduct and appreciated the efforts of the Commission to ensure its compliance. Some of the national parties even desired that the model code of conduct should be enforced at least three months prior to the date of election so that the party in power may not misuse the governmental machinery and its power for its partisan ends. The model code of conduct was not framed by the Commission unilaterally, but by the consensus of all political parties. Its implementation is necessary for the conduct of free and fair election and to ensure that no political party gets an unfair advantage by virtue of its being in power at the time of election. Announcement of election is made prior to the issuance of statutory notification, as contemplated by section 15 of the Act. If implementation of the model code of conduct is postponed to the date of notification, it will defeat the very purpose of the said code of***

conduct. No political party has, till date, come forward, to challenge the adherence of the model code of conduct by the Commission. Challenge now put forth by the petitioner in his individual capacity is only to be dismissed. If the **model code of conduct is not followed simultaneously with the announcement of election, it would give political parties and candidates opportunity to violate the same in between the dates of announcement of election and issuance of statutory notification. That will give opportunity to parties and candidates to resort to evil practices, if not corrupt practices. If the petitioner's contentions are accepted. Election Commission will have to remain a mute spectator to blatant violations of the code of conduct and the elections will turn out to be a farce. It is to avoid such a situation that the model code of conduct provides that it shall come into force from the date of announcement of election.** Apex court has, on many occasions, critically commented on the laxity of the election laws concerning election expenses as well as misuse of official machinery for the purpose of electioneering. Dilute the principle of free and fair election which is a corner-stone of our democracy. Use of official machinery for furthering election prospectus in some cases will fall outside the net of corrupt practices mentioned in section 123 of the Act, but will certainly vitiate the atmosphere of free and fair elections. **Philosophy underlying the model code of conduct is that unfair advantage should not be taken by the ruling party because of its being in power to tilt the views of the electorate on the eve of election.** The present writ petition has been filed purporting it to be in public interest. Actually, this writ petition is aimed at defeating the purpose of holding a free and fair election. In this view, it is contended that writ petition has only to be dismissed. Chief Election Commissioner, Dr. M. S. Gill, has been impleaded in these proceedings by name as fourth respondent. Allegations of mala fides have been made against him. So, he has filed a separate written statement denying those allegations. According to him, Election Commission is a multimember body, he being only a member. All its members took the decision and announced the election. He has no mala fide intention to interfere with the functioning of any Government. Election to Punjab Legislature took place on February 7, 1997. Notification of that election was issued by the Governor of Punjab on January 13, 1997. Election Commission announced the election to the Punjab Legislative Assembly on December 30, 1996, by issuing Annexure p-4 Press Note. Side by side with the Press Note, Annexure p-5, fax message was sent to the Chief Secretary to Government, Punjab requiring them to follow the model code of conduct. State

Government in their written statement admitted that they have duly complied with the instructions issued by the Election Commission in view of the sanctity of the Constitutional body. Thus, all the directions given by the Election Commission in Annexure p-5 were complied with from the date of announcement of election i.e., from Dec. 30, 1996, and the Election has been properly held on February 7, 1997. So, the issues raised in this writ petition have become academic. Even so, learned counsel appearing on either side wanted to have an authoritative pronouncement regarding the powers of the Election Commission between the dates of announcement and notification for the conduct of free and fair election. Therefore, we have heard counsel at length and we are passing this judgement. One of the contentions raised by the counsel representing petitioner is that the Election Commission announced the election to the Punjab Legislative Assembly on December 30, 1996. When its term was to expire on March 15, 1997. The announcement made virtually two and a half months prior to the date of expiry of the term was improper and it will go to substantiate the contention that Election Commission was bent upon stalling the welfare measures announced by Government in power, on December 22, 1996. Annexure p-4 is the Press Note issued by the Election Commission announcing the election to the State Legislative Assembly. Along with election to the Punjab State Legislative Assembly, bye-elections to the Houses of the People/State Legislative Assemblies and State Legislative Councils were announced. Reasons for making the announcement early, are stated in the notification. ***As per Section 15 of the Act, Election Commission is bound to hold the election for the purpose of constituting a new Legislative Assembly. In Punjab, general election was to be held otherwise than on dissolution of the existing Legislative Assembly. So, general election could be held at any time within a period of six months immediately preceding the date of expiry of the term of the Legislative Assembly.*** The term of the elected Legislative Assembly was to expire on March 15, 1997. So, at any time, within six months, preceding March 15, 1997, general election to the Punjab Legislative Assembly could be held. The announcement made on December 30, 1996 of the election to be notified on January 13, 1997 falls within the period of six months mentioned in Section 15 of the Act. Therefore, it cannot be said that notification violated any statutory provision. Reasons for making the announcement for an early election are also stated in the Press Note. One such reason is presentation of Union budget and the presentation of the budgets of various States during the last week of February. According to Commission, holding of elections nearer to the

date of presentation of budget will cause difficulties to the Government. The said reason is reasonable one and we do not find any ground to doubt its bona fides. Further, the Press Note states that bye-election to three Parliamentary Constituencies; biennial election to fill 13 vacancies in the Legislative Council of Uttar Pradesh; bye-election to fill one seat in the Legislative Council for Karnataka, were also announced as per Annexure p-4 Press Note. After considering all relevant factors, Commission announced general election to the Punjab Legislative Assembly; bye-election to three seats of Lok Sabha; 17 seats to various State Legislative Assemblies; one seat to Karnataka Legislative Council and 13 seats to the Legislative Council of Uttar Pradesh. The announcement of election to various bodies cannot be termed as mala fide on the basis that election to Punjab Legislative Assembly was stated to be held a few days prior to the expiry of its term. In these circumstances, we are clear in our mind that the allegation of mala fides made by the petitioner against the fourth respondent has only to be rejected and we do so. Before proceeding further, learned counsel representing Election Commission has fairly and rightly submitted that Election Commission's actions are subject to judicial review by the High Court in exercise of the powers under Article 226 of the Constitution; that Election Commission has never tried to interfere with day to day administration of any Government and that the election process starts only on the issue of a notification contemplated by section 15 of the Act. The short question now to be dealt with is: whether the Election Commission has any authority to direct the Government to follow model code of conduct, adopted by various political parties? The fact that a model code of conduct has been adopted by all recognised political parties, is not in dispute. As per the said code of conduct, certain norms are to be followed by the political parties and the party in power which faces election. On the eve of election, it has been agreed among the political parties that no action is to be taken to influence the electorate. The party in power is not to make use of governmental machinery for the betterment of its prospects in the ensuing elections. **It is also provided that Ministers and other authorities shall not sanction grant or payment out of discretionary funds from the time the elections are announced by the Commission. So, the date of announcement by the Commission has been accepted by all political parties as a date to be reckoned for following the model code of conduct.** The argument advanced by the counsel representing the petitioner and the Central Government is that under Article 324 of the Constitution, Commission has the power of superintendence, to issue directions and to control the conduct of

all elections. The conduct of election, according to the learned counsel starts only by issuance of a notification under section 15 of the Act. In support of this argument, reliance has been placed on the decisions in N. P. Punnuswami v. Returning Officer, Namkkal, A.I.R. 1952 Supreme Court 64. Hari Vishnu Kamath v. Ahmad Ishaque, A.I.R. 1995 Supreme Court 233; Mohinder Singh Gill, v. The Chief Election Commissioner, New Delhi, A.I.R. 1978 Supreme Court 851 and Lakshmi Charan Sen v. A.K.M. Hassan Uzzaman, A.I.R. 1985 Supreme Court 1233. In the first case, appellant filed nomination for election to the Madras Legislative Assembly. Returning Officer, on scrutiny, rejected the same. He moved the High Court under Article 226 of the Constitution for the issuance of a writ of certiorari to quash the order of the Returning Officer. High court dismissed that application in view of the provisions contained in Article 329 (b) of the Constitution. While upholding decision rendered by the High Court, their lordships took the view that the word "election" used in Part XV of the Constitution should take in the entire process to be gone through to return a candidate to the legislature and that it should have the same meaning wherever that word is used in the said part of the Constitution. In Hari Vishnu Kamath's case arising out of an election petition, their lordships followed the view expressed in N. P. Pannuswami' case (supra) that the word "election" in Article 329 (b) was used in a comprehensive sense as including the entire process of election commencing with the issue of a notification and terminating with the declaration of election of a candidate. In Mohinder Singh Gill's case (supra) also, their lordships reiterated the view that **election has a very wide notation commencing from the issue of the notification calling upon the electorate to elect, and culminating in the final declaration of the returned candidate.** Goswami, J., in his concurring judgment opined, --- ".....it is well-settled that election covers the entire process from the issue of the notification under section 14, to the declaration of result under section 66 of the Act....." The above view has been followed in the latter decisions as well. On the basis of this statement of law made by their lordships, it is contended by counsel representing petitioner that Election Commission can give any direction to Government only after the issuance of a notification under section 15 of the Act. At no point of time prior to the issuance of the notification can the Election Commission issue any direction to any authority, it is argued. In N. P. Punnuswami's case (supra) the Constitution Bench, quoted with approval, the following passage from Halsbury's Laws of England Edition 2, volume 12 under the heading "Commencement of the Election",--- "Although the first formal step in every election is the issue

of a writ the election is considered for some purpose to begin at an early date. It is a question of fact in each case when an election begins in such a way as to make the parties concerned responsible for breaches of election law, the test being whether the contest is 'reasonably imminent'. Neither the issue of the writ nor the publication of the notice of election can be looked to as fixing the date when an election begins from this point of view. Nor, again, does the nomination day afford any criterion. The election will usually begin at least earlier than the issue of the writ. The question when the election begins must be carefully distinguished from that as to when 'the conduct and management of' an election may be said to begin. Again, the question as to when a particular person commences to be a candidate is a question to be considered in each case." The 'writ' mentioned therein, according to us, can be the notification, contemplated by section 15 of the Act. ***The conduct and management of the election may start from the date of issue of notification, but it is to be considered that the election begins earlier to the date of the notification. Parties to the election will begin their activities prior to the date of notification. It can safely be held that such activities will begin from the date of announcement of the date by the Election Commission. Activities of parties during the time lag between the date of announcement and the date of publication of the notification, should necessarily have effect in the ensuing election. Actions resorted to by the parties during this period may tend to influence the electorate.*** Are such actions of the candidates to be curbed by the Election Commission? In Halbury's Laws of England, Fourth Edition, volume, 15 under the heading, "684. Meaning of 'candidate.'" it is observed that a candidate may be guilty of bribing or treating and election expenses may be incurred on his behalf even though the bribery or treating takes place, or expenses are incurred, before he comes within the statutory definition of candidate. ***One becomes a candidate only on filing the nomination pursuant to the notification, but law states that his actions prior to his becoming a candidate within the statutory definition are also to be taken note of for deciding the issue as to whether he is guilty of the offence under the election law.*** In paragraph, 712 of the same book, it is observed that a person can incur election expenses before he has been formally adopted by a party as a candidate. An election has been held to begin for the purpose of election expenses at periods varying from four months to thirty months before the date of the poll. It states,----- "The necessity for determining when an election begins has been criticised on the ground that the real test laid down by the statute is not one of time but

of motive; expenditure must be in reference to the conduct or management of the election. As the statute expressly recognises that election expenses may be incurred before the election, it seems that the real issue in the cases considered above was the date when a particular candidate began the conduct or management of the election. This date might, at the same election, be different for different candidates." As per this, **it is crystal clear that the conduct and management of election cannot be decided with reference to the date of notification of the election. It can apply to the conduct and management of the election anterior to the date of notification.** It is the common case that Election Commission is duty bound to ensure free and fair election. For the said purpose, Election Commission is clothed with the powers emanating from Article 324 of the Constitution. According to their lordships of the Supreme Court (A.I.R. 1978 Supreme Court 851), Constitution has made comprehensive provision in Article 324 to take care of surprise situations. Their lordships observed, --- "The Constitution contemplates a free and fair election and vests comprehensive responsibilities of superintendence, direction and control of the conduct of elections in the Election Commission. This responsibility may cover powers, duties and functions of many sorts, administrative or other, depending on the circumstance." Goswami, J. in his concurring judgment in that decision observed,- "The Commission may be required to cope with some situation which may not be provide for in the enacted laws and the rules. That seems to be the *raison d'etre* for the opening clause in Article 327 and 328 which leaves the exercise of powers under. Article 324 operative and effective when "it is reasonably called for in a vacuous area. There is, however, no doubt whatsoever that the Election Commission will have to conform to the existing laws and rules in exercising its powers and performing its manifold duties for the conduct of free and fair elections." In *A. Neelalohithadasan Nadar v. George Mascrene*, 1994 Supp (2) Supreme Court Cases 619 their lordships stated that the principle of purity of election must have its way. The Election Commission is not only to see that free and fair election is to be held, but the purity of election should also be observed. **What is a meant by purity of election? According to us, it means the election should not only be free from corrupt practices but also free from evil practices.** In *Ghasi Ram v. Dal Singh*, A.I.R. 1968 Supreme Court 1191, Hidayatullah, J., (as his lordship then was), observed, --- "Election is something which must be conducted fairly. To arrange to spend money on the eve of elections in different constituencies, although for general public good, is when all is said and done an evil practice, even if it may not be corrupt practice.

The dividing line between an evil practice and a corrupt practice is a very thin one. It should be understood that energy to do public good should be used not on the eve of elections but much earlier and that even slight evidence might change this evil practice into corrupt practice. Payments from discretionary grants on the eve of elections should be avoided." From this statement of law, it is evident that activities on the eve of election should also be for the conduct of a free and fair election. "Eve of election" can only be the period prior to the date of notification of election. By the date of notification, the process of election starts. It is not with reference to the date after process of commencement of election, their lordships referred to the period 'on the eve of election'. So, according to us, during the eve of election also, the Election Commission should ensure that nothing which tends to interfere with the conduct of free and fair election, takes place. **Viewed in this light, we are of the considered view that Election Commission should take necessary steps for conduct of free and fair election even before the date of the issue of the notification.** Petitioner has no case that Election Commission acted against any statutory provision. Their action in directing the Government to follow model code of conduct did not amount to issuing direction to act against any provision of law. When it is seen that the Election Commission has been entrusted with the responsibility to have a free and fair election which should be pure, and the source of their power is Article 324 of the Constitution, we are clear in our mind that the action taken by them in issuing **Annexure p-5 is not at all illegal or arbitrary.** The existence of political parties and their participation in election cannot be denied by any one. In the present democratic system prevailing in India, political parties play a vital role in the administration of the country. Leaders of the political parties, in their wisdom, evolved a model code of conduct, to be followed by them in election. That was so framed by them under the auspices of the Election Commission. That code does not contain any provision contrary or derogatory to any enactment. Such a code of conduct when it is seen that it does not violate any of the statutory provisions, can certainly be adopted by the Election Commission for the conduct of free and fair election which should be pure as well. On the eve of election, political parties or candidates may come forward with tempting offers to the electorate to win their favour. If such a course is allowed to be resorted to by the parties or the candidates contesting the elections, it will certainly undermine the purity of elections. In such a situation, if **Election Commission took steps to implement the code of conduct which in no way infringes any of the laws, this Court, in exercise of the powers**

under Article 226 of the Constitution, is not to interfere. Election Commission has not taken any step to prevent activities of the party which is in power during the period prior to the date of announcement of the election. *Knowing the situation, Election Commission announced the election more than three weeks prior to the issuance of the notification under section 15 of the Act. This period of three weeks is to apprise the political parties of the ensuing elections, for enabling them to prepare for the election. **The said period intervening between the date of announcement and date of notification, is not at all unreasonable.** During the short period preceding the notification, the Election Commission compels the political parties, the party in power and the candidates to behave in a manner which will not undermine conduct of free and fair election.* On the basis of the observations made by the Supreme Court regarding payments from the discretionary grants at the disposal of the Ministers on the eve of election, Election Commission suggested law to be passed on the issue. Government of India, after considering that suggestion, took a decision that instead of making provisions in the rules regulating the disbursements from the discretionary grants, a convention should be adopted that for a period of three months immediately prior to the polling no expenditure should ordinarily be incurred from the Ministers' discretionary grants. So also, the Government of India in their communication dated October 28, 1969, took the view that instead of making any specific provision in the rules regulating disbursement from discretionary grants, a convention should be evolved that **for a period of three months immediately prior to the polling, no expenditure should ordinarily be incurred from a Minister's discretionary grant.** These decisions taken by the Government show that Government was inclined to have conventions on these matters and not to have statutory provisions. In such a situation, the action on the part of the Election Commission in directing Governments to follow the model code of conduct adopted by the various national parties appears to be quite legal and proper. Election Commission has categorically stated that they have not interfered with the day to day decisions of the State Government. They only wanted officers connected with election to be retained as their respective places. They also wanted to ensure the conduct of free and fair election without interference by officers as well. If permanent executives of the State took into their heads that some of the actions which the political executive wanted to implement, as violative of directions given by the Election Commission, the Election Commission cannot be faulted. No direction of the Election Commission having the effect of interfering with the day to day decisions of the

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

Government, has been brought to our notice either. In such a situation, we are not in a position to find any illegality in the action resorted to by the Election Commission. In view of what has been stated above, we are clear in our mind that the **Election Commission are entitled to take necessary steps for the conduct of a free and fair election even anterior to the date of issuance of notification, from the date of announcement of the election. While doing so, the model code of conduct adopted to be followed by all political parties including the political party in Government, can be directed to be followed by the Election Commission. Action of the Commission in this regard cannot be faulted, for the said model code of conduct adopted by the political parties does not go against any of the statutory provisions. It only ensures the conduct of a free any fair election which should be pure.** Writ petition fails. It is accordingly dismissed.

Sd/-

K. SREEDHARAN, CHIEF JUSTICE.

Sd/-

SWATANTER KUMAR, JUDGE.

May 27, 1997

परिशिष्ट-३

आदर्श आचारसंहितेच्या अंमलबजावणीसाठी
निर्गमित केलेल्या अनुदेशाचे संकलन

परिशिष्ट - ३

भाग - एक		
सर्वसाधारण वर्तणूक		
अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१.	धार्मिक तणाव	४७
२.	प्रतिस्पर्धावरील टीका	४७
३.	प्रार्थना स्थळांचा वापर	४७
४.	मतदारांना प्रलोभन/धाक	४७
५	खाजगी व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या जागांवर बॅनर /फलक लावण्याबाबत	४७-४८
भाग - दोन		
सत्तारूढ पक्ष		
अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१.	राज्य निवडणूक आयोगाने निवडणुका घोषित केल्यापासून कोणतेही मंत्री, अथवा इतर प्राधिकारी यांचे आचारसंहिता कालावधीत वर्तन	४८
२.	घोषणा व जाहिराती	४८
३.	जात, धर्म, जमात किंवा भाषा याच्या आधारे आचारसंहिता कालावधीत घेण्यात येणाऱ्या अधिवेशनाबाबत	४८
भाग - तीन		
राजकीय पक्ष/उमेदवार यांच्यासंबंधित		
अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१.	इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाद्वारे प्रचार करणेबाबत	४९
२.	निवडणूक प्राचारासंदर्भात उमेदवाराने भितीपत्रके,पोस्टर्स, बॅनर्स लावण्याबाबत	४९ - ५०
३.	प्रचारामध्ये प्राण्यांच्या वापरास प्रतिबंध	५०
४.	निवडणूक प्रचारामध्ये लहान मुलांचा वापर न करण्याबाबत	५०
५.	मतदान केंद्रातील प्रवेशाबाबत	५०
६.	मुद्रक व प्रकाशकाचे नाव छापणेबाबत	५०
७.	प्रचार फेरीतील वाहनांबाबत	५०

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

८.	प्रचार कार्यालयांची संख्या	५०
९.	नामनिर्देशनपत्र भरण्यासाठी येणा-या उमेदवारांना सूचना	५१
१०.अ	सभा	५१
१.	सभेच्या परवानगीबाबत	५१
२.	ध्वनिक्षेपकाच्या वापराबाबत	५१
३.	सभेमध्ये अडथळा निर्माण न करणेबाबत	५१
ब	मिरवणुका	५१ - ५२
१.	मिरवणुकीची वेळ व जागा निश्चितीबाबत	५१
२.	वाहतूक नियंत्रणाबाबत	५१ - ५२
३.	दोन मिरवणुका समोरासमोर येऊ न देणेबाबत	५२
४.	मिरवणुकीदरम्यान बाळगावयाच्या वस्तूबाबत	५२
५.	प्रतिकृतीच्या वापराबाबत	५२
६.	प्रचार फेरीवरील खर्चाबाबत	५२
क	मतदानाचा दिवस	५२ - ५५
१.	मतदारांना दयावयाच्या ओळख चिठ्ठ्या	५२
२.	उमेदवाराचे तात्पुरते कार्यस्थान (उमेदवार/पक्षामार्फत चिठ्ठी वाटपाकरिता लावण्यात येणारे टेबल)	५२
३.	मतदानाच्या दिवशी वाहनांच्या वापराबाबत	५२ - ५३
४.	मतदान केंद्रामध्ये प्रचार साहित्य नेण्यावरील निर्बंध	५३
५.	मतदान केंद्रात उमेदवाराच्या प्रवेशाबाबत	५३
६.	मतदारांची ने-आण करण्यास वाहनांच्या वापरास बंदी असल्यास	५३
७.	मतदानाच्या दिवशी वाहनांच्या सर्वसाधारण वापराबाबत	५३
८.	वाहनांच्या गैरवापराबाबत	५३
९.	निवडणूक आचारसंहितेमध्ये येणाऱ्या सार्वजनिक सणांमधील आचरणाबाबत	५४
१०.	उमेदवारांनी खर्चाचा हिशोब सादर करणेबाबत	५४-५५

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

भाग— चार शासनसंबंधी		
अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१.	धोरणात्मक निर्णय व करावयाची कामे	५५
२.	दुष्काळ, पाणी टंचाई, इतर नैसर्गिक आपत्ती, गंभीररित्या आजारी (मरणासन्न) असलेल्यांना मदत करणे व सुरु असलेल्या योजना पुढे चालू ठेवता येतील	५५
३.	पोट निवडणूकीवेळी इतर कामे व योजना	५५
४.	अत्यावश्यक बाबीबाबत	५५
५.	बदल्या	५५
६.	आचारसंहितेच्या कालावधीमध्ये नेमणुका/भरती करण्याच्या दृष्टीने जाहिराती देणे, मुलाखती घेणे व प्रत्यक्ष नियुक्त्या करणेबाबत	५५
७.	स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सर्वसाधारण सभा व बैठका	५६
८.	आचारसंहिता कालावधीत नियोजन समितीच्या व अन्य समित्या यांच्या बैठका	५६
९.	आचारसंहितेच्या कालावधीत लोकशाही दिन साजरा करण्याबाबत	५६
१०.	भूमिपूजन व उद्घाटन, समारंभ	५६
११.	शासकीय दौरे व विश्रामगृहाच्या (शासकीय, निमशासकीय व महामंडळे, स्वायत्त संस्था यांच्या मालकीचे) वापराबाबत	५६ - ५७
१२.	शासकीय वाहनांच्या वापराबाबत	५७ - ५८
१३.	वाहने, कर्मचारी व मालमत्ता अधिग्रहित करणेबाबत,	५८
१४.	ध्वजारोहण व शासकीय सण	५८
१५.	मतदान केंद्राच्या आतील चित्रीकरण	५८
१६.	पेड न्यूज	५८ - ५९
१७.	पक्ष/उमेदवारांचे सभेच्या जागा निश्चित करणे	५९

भाग — पाच		
पोलीस विभागाशी संबंधित		
अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१.	शस्त्रास्त्र बंदी	५९
२.	दारुबंदी---	५९
३.	ध्वनिक्षेपकाच्या वापराबाबत	५९
४.	प्रचार संपल्यानंतर प्रचारासाठी आलेल्या व्यक्तींनी हद्दीमध्ये वास्तव्य न करणेबाबत	५९
	भाग — सहा	६०-६३
	<u>“काय करावे व काय करू नये”</u>	
(अ)	“काय करावे”:-	६०-६१
(ब)	“काय करू नये”----	६१ - ६३
	भाग — सात	६३
	अपवादात्मक परिस्थिती उद्भवल्यास परिशिष्ट -१ मध्ये दिलेल्या भारत निवडणूक आयोगाच्या आचारसंहितेमधील तत्वांचे पालन करावे.	६३

परिशिष्ट-३

आदर्श आचारसंहितेच्या अंमलबजावणीसाठी विविध बाबींच्या अनुषंगाने सूचनांचे संकलन

भाग - एक

सर्वसाधारण वर्तणूक

१. **धार्मिक तणाव**--- कोणताही पक्ष अथवा उमेदवार, वेगवेगळ्या जाती आणि धार्मिक किंवा सामाजिक गट यांच्यामध्ये मतभेद होणारी किंवा त्यांच्यामध्ये ज्यामुळे परस्परांमध्ये द्वेष किंवा तणाव निर्माण होईल अशी कोणतीही कृती करणार नाही.

२. **प्रतिस्पर्धावरील टीका**--- इतर राजकीय पक्षांवर टीका करण्यात येईल तेव्हा ती पक्षांची धोरणे किंवा कार्यक्रम, त्यांचे पूर्वीचे कार्य यांच्यापुरती मर्यादित असेल. पक्षाच्या नेत्यांच्या किंवा कार्यकर्त्यांच्या सार्वजनिक कामांशी संबंधित नसलेल्या, खाजगी आयुष्याच्या कोणत्याही पैलूवर टीका करण्यापासून, पक्ष आणि उमेदवार दूर राहतील. बिनबुडाचे आरोप आणि विपर्यस्त माहिती यांच्या आधारावर पक्ष आणि त्यांचे कार्यकर्ते यांच्यावर टीका केली जाणार नाही.

राजकीय पक्ष आणि उमेदवारांना एखाद्या व्यक्तीची राजकीय मते वा कामे कितीही नापसंत असली तरी आपापल्या घरात शांत आणि स्वस्थ जीवन जगण्याचा प्रत्येक माणसाच्या अधिकारांचा आदर केला जाईल. लोकांच्या मतांचा किंवा त्यांच्या कामांचा निषेध करण्यासाठी त्यांच्या घरासमोर निदर्शन करणे किंवा धरणे देणे या उपायांचा कोणत्याही परिस्थितीत अवलंब केला जाणार नाही.

३. **प्रार्थना स्थळांचा वापर**--- मते मिळविण्याकरिता धर्म, जात यांना आवाहन केले जाणार नाही. कोणत्याही धर्माच्या प्रार्थनास्थळांचा निवडणूक प्रचाराचे व्यासपीठ म्हणून वापर केला जाणार नाही. तसेच कोणत्याही निवडणूक कामासाठी वापरता येणार नाहीत. विशिष्ट जाती, धर्माच्या सभा घेण्यात येऊ नये.

४. **मतदारांना प्रलोभन / धाक**--- मतदारांना लाच देणे, वस्तूंचे वाटप करणे, मतदारांना धाकदपटशा दाखविणे, मतदारांची तोतयेगिरी, मतदान केंद्राजवळच्या २००मीटर्स क्षेत्रामध्ये प्रचार करणे, या बाबी कारवाईस पात्र ठरतील. मतदानापूर्वी जाहीर प्रचार बंद करण्यासंबंधी तरतुदीचे पालन करणे आवश्यक राहिल. तसेच प्रचाराचा कालावधी संपल्यानंतर सार्वजनिक सभा घेणे आणि मतदारांची मतदान केंद्रावर ने-आण करण्यासाठी वाहतुकीची आणि वाहनांची व्यवस्था करणे यासारख्या "भ्रष्टाचाराच्या" आणि निवडणूक कायदांतर्गत गुन्हा समजल्या जाणाऱ्या गोष्टी सर्व पक्ष आणि उमेदवार कटाक्षाने टाळतील. सोशल मिडीया, इलेक्ट्रॉनिक मिडीया / प्रिंट मिडीयाचा वापर करून प्रलोभने किंवा लाच देता येणार नाही. कोणताही उमेदवार किंवा त्याचा प्रतिनिधी यांनी संपूर्ण आचारसंहितेच्या काळात दारुचे वाटप करू नये.

५. **खाजगी व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या जागांवर बॅनर / फलक लावण्याबाबत** --- कोणताही राजकीय पक्ष वा उमेदवार ध्वजदंड उभारण्यासाठी, फलक टांगण्यासाठी, सूचना चिटकविण्यासाठी, घोषणा लिहिण्यासाठी वगैरे कोणत्याही व्यक्तीच्या जमीन, इमारत, कुंपण इत्यादीचा त्याच्या मालकाच्या परवानगीशिवाय वापर करणार नाही.

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

तसेच यासंदर्भात संबंधित महानगरपालिका अथवा जिल्हाधिकारी कार्यालय अथवा आवश्यकतेनुसार संबंधित स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्याकडूनही परवानगी आवश्यक असेल. (महाराष्ट्र मालमत्ता विरुपन प्रतिबंध अधिनियम, १९९५ चे काटेकोर पालन करणे आवश्यक आहे. सदर अधिनियमाचे उल्लंघन केल्यास सदर अधिनियमातील कलमांनुसार संबंधितांवर कारवाई करणे)

स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या मालकीच्या असलेल्या जागांवर निवडणूक प्रचाराचे बॅनर / फलक लावण्याकरिता परवानगी घ्यावी किंवा कसे याबाबत संबंधित महानगरपालिका आयुक्त / मुख्याधिकारी / जिल्हाधिकारी यांनी निर्णय घेणे आवश्यक आहे. अशा ठिकाणी निवडणूक प्रचाराचे फलक / बॅनर लावण्यास परवानगी द्यावयाची असल्यास सर्व उमेदवार अथवा राजकीय पक्षांना समान व न्याय्य पध्दतीने त्याचे वाटप करता येईल. कोणत्याही उमेदवारास / पक्षास झुकते माप दिले जाणार नाही याची खबरदारी घेऊन आवश्यक तर सोडत पध्दतीने असे वाटप करण्यात यावे.

भाग - दोन

सत्तारूढ पक्ष

१. राज्य निवडणूक आयोगाने निवडणुका घोषित केल्यापासून कोणतेही मंत्री, अथवा इतर प्राधिकारी यांनी,---

- (क) कोणत्याही प्रकारची वित्तीय अनुदान देण्याची किंवा ती देण्याबाबतची अभिवचने घोषित करता कामा नयेत.
- (ख) कोणत्याही प्रकारचे प्रकल्प किंवा योजना यांच्या कोणशिला बसवता कामा नयेत,
- (ग) रस्त्यांचे बांधकाम करण्याची किंवा पिण्याच्या पाण्याची सुविधा इत्यादींसाठी तरतूद करण्याबाबत कोणतेही अभिवचन देता कामा नये,
- (घ) शासन, सार्वजनिक उपक्रम तथा स्थानिक स्वराज्य संस्था इत्यादीमध्ये कोणत्याही नवीन अधिकारी, कर्मचारी यांच्या नियुक्त्या करता कामा नये. तसे केल्यास सत्तारूढ पक्षाच्या बाजूने मतदारांवर प्रभाव पाडल्यासारखे होईल.

२. घोषणा व जाहिराती--- वित्तीय अनुदान किंवा इतर कल्याणकारी योजना घोषित करण्याच्या संबंधात निवडणूक आचारसंहितेत वर उद्धृत करण्यात आल्याप्रमाणे सर्व मनाई आदेश हे निवडणुका घोषित करण्यात आल्यानंतरच लागू होतील याची आयोगाला जाणीव आहे. तथापि, केंद्रातील आणि महाराष्ट्रातील व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सत्तारूढ पक्षांनी निरनिराळ्या प्रकारच्या कल्याणकारी योजना आणि इतर सवलतींची घोषणा करून, तसेच सार्वजनिक पैशांतून मुद्रित होणाऱ्या किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यम इत्यादीद्वारे केंद्रात आणि राज्यातील शासनाची कामगिरी ठळकपणे निदर्शनास आणून देऊन शासन पुरस्कृतरितीने आपल्या पक्षाचा प्रचार वाढविण्यासाठी अधिकाराचा वापर करण्यास बंदी राहिल.

जाहीर प्रचाराचा कालावधी संपल्यानंतर इलेक्ट्रॉनिक व प्रिंट मिडीयाद्वारे कोणत्याही प्रचारविषयक जाहिराती देता येणार नाहीत. मतदानाच्या आदल्या दिवशी व मतदानाच्या दिवशी वृत्तपत्रांमधून तसेच प्रसार माध्यमांद्वारे कोणत्याही प्रचारविषयक जाहिराती देण्यात येणार नाहीत याची खबरदारी सर्व उमेदवार व राजकीय पक्षांनी घ्यावी.

३. जात, धर्म, जमात किंवा भाषा याच्या आधारे आचारसंहिता कालावधीत अधिवेशने घेता येणार नाहीत.

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

भाग - तीन

राजकीय पक्ष/उमेदवार यांच्यासंबंधीत

१. इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाद्वारे प्रचार करणेबाबत--- राज्य निवडणूक आयोगाच्या दि.०६/०१/२००९ च्या आदेशानुसार इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाद्वारे कोणतेही साहित्य प्रसारित करण्यापूर्वी यासंदर्भात महानगरपालिका अथवा जिल्हाधिकारी कार्यालयात गठित केलेल्या समितीकडून सदर साहित्य तपासून प्रमाणपत्र घेणे आवश्यक आहे. यासंदर्भात राज्य निवडणूक आयोगाच्या दि.२२/१२/२०११ च्या आदेशानुसार समितीचे अध्यक्ष व सदस्य कोण राहतील हे निश्चित करण्यात आले आहे. प्रचाराचा कालावधी संपल्यानंतर इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाद्वारे तसेच प्रिंट मिडीयाद्वारे देखील प्रचारावर बंदी राहिल. यामध्ये एसएमएस, सोशल मिडीया, उदा. व्हॉट्स अप, फेसबुक, ट्विटर, इ.चाही समावेश होतो. निवडणूकीच्या कालावधीत इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाचा गैरवापर केल्यास, इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाद्वारे आक्षेपार्ह संदेश प्रसिध्द केल्यास सायबर गुन्ह्यांचा (बंदी, प्रतिबंध इ.) कायदा २०१५ अंतर्गत असलेल्या तरतुदीनुसार तसेच, संबंधीत इतर लागू असलेल्या कायद्यांनुसार कायदेशीर कारवाईस पात्र राहतील.

राज्य निवडणूक आयोगाचे आदेश क्रमांक:स्थास्वसं-११०३/प्र.क्र३२/का.५,दिनांक १७/०३/२००५ च्या आदेशानुसार राजकीय स्वरूपाच्या मुलाखती किंवा इतर कार्यक्रमाचे प्रसारण करताना केबल नेटवर्क किंवा स्थानिक वाहिनी तसेच सहभागी होणारे राजकीय पक्ष किंवा उमेदवार यांनी राज्य निवडणूक आयोगाने नेमून दिलेल्या आचारसंहितेचे कटाक्षाने पालन करणे आवश्यक आहे. तसेच या प्रसार माध्यमातून जाहीराती प्रसिध्द केल्यास त्याचा खर्च संबंधित उमेदवाराच्या निवडणूक खर्चात समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.

२. निवडणूक प्रचारासंदर्भात उमेदवाराने भितीपत्रके, पोस्टर्स, बॅनर्स लावण्याबाबत --- निवडणूक प्रचार मोहिमांच्यावेळी राजकीय पक्षांचे व उमेदवारांचे कार्यकर्ते खाजगी व सार्वजनिक इमारतींच्या भितीवर निवडणूकविषयक भितीपत्रके चिकटवून घोषणा लिहून, निवडणूक चिन्हे रंगविण्यासाठी भितीचा उपयोग करतात. तसेच या गोष्टी इमारतींच्या मालकांची परवानगी न घेताच केल्या जातात व त्यांना त्या अतिशय त्रासदायक ठरतात. याबाबतीत सध्या अस्तित्वात असलेल्या सार्वजनिक मालमत्ता नुकसान प्रतिबंध कायदा, १९८४ व तसेच खाजगी वा सरकारी मालमत्ताविद्रुपन कायदा, १९९६ खाली असलेल्या तरतुदी पुरेशा परिणामकारक आहेत, वरील प्रकारची अनिष्ट कृत्ये करणाऱ्या पक्षांविरुद्ध/व्यक्तींविरुद्ध गुन्हा दाखल करण्यात यावा. राज्य निवडणूक आयोगाने मालमत्ता विद्रुपिकरणासंदर्भात पत्र क्र. एसईसी/१०९५/सी.आर.२५/९५/आरआर, दिनांक २१ जानेवारी १९९५ अन्वये दिलेल्या सूचना यासंदर्भात लागू राहतील.

निवडणूक सुरु असलेल्या कालावधीत राजकीय पक्ष वा उमेदवार यांनी त्यांच्या अनुयायांना चिन्हे लावणे, फलक लावणे, नोटीसा चिकटवणे व घोषणा लिहिणे इत्यादींसाठी खाजगी जमीन, इमारती, भिती इत्यादींचा मालकांच्या लेखी परवानगीशिवाय वापर करण्यास अनुमती देता कामा नये. तसेच राजकीय पक्ष वा उमेदवार किंवा त्यांचे कार्यकर्ते यांना कोणत्याही सार्वजनिक इमारतींवर आपली भितीपत्रके चिकटवणे, घोषणा लिहिणे, आपली निवडणूक चिन्हे रंगविणे अशाप्रकारे विद्रुपित करण्याचे अधिकार नाहीत.

पोस्टर, बॅनर इत्यादीबाबत परवानगी, जाहीर प्रचाराचा कालावधी संपेपर्यंतच्या कालावधीसाठी देण्यात येईल. जाहीर प्रचाराचा कालावधी संपल्यानंतर सदर साहित्य संबंधित उमेदवार / पक्षांनी तात्काळ काढून टाकणे आवश्यक राहिल. जर त्यांनी असे प्रचार साहित्य जाहीर प्रचाराचा कालावधी संपल्यानंतर काढले नाही तर त्याबाबत उपरोक्त मालमत्ता विद्रुपिकरण कायद्यानुसार गुन्हा दाखल करावा व असे प्रचार साहित्य त्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेने काढून टाकावे आणि ते साहित्य काढण्याकरिता आलेल्या खर्चाचा समावेश संबंधित उमेदवाराच्या

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

खर्चामध्ये करावा. निवडणुकांच्या संदर्भात राजकीय पक्ष/उमेदवारांनी संबंधितांची लेखी परवानगी न घेता खाजगी मालमत्तेवर त्यांची भितीपत्रके, घोषणा, निवडणूक चिन्हे इत्यादी चिकटवून किंवा लिहून ती मालमत्ता विद्रुपित केली असल्यास त्यांनी सदर भितीपत्रके, घोषणा, निवडणूक चिन्हे, पोस्टर्स, बॅनर्स काढून टाकून ती मालमत्ता पूर्ववत करण्याबाबत त्यांना सूचना देण्यात याव्यात. तसे न केल्यास त्या पक्ष / उमेदवाराविरुद्ध योग्य त्या कलमांन्वये गुन्हा दाखल करण्यात यावा. परवानगी प्राप्त भितीपत्रके, पोस्टर्स, बॅनर्स यांचे संरक्षण संबंधीत उमेदवार/पक्ष यांनी स्वतः करावयाचे आहे.

३. प्रचारामध्ये प्राण्यांच्या वापरास प्रतिबंध --- राज्य निवडणूक आयोगाच्या क्रमांक-रानिआ/मनपा-२०११/प्र.क्र.२६/का.५, दिनांक २३/१२/२०११ च्या आदेशानुसार निवडणूक प्रचारामध्ये प्राण्यांचा वापर करण्यास बंदी घातलेली आहे. त्यानुसार कोणत्याही परिस्थितीत निवडणूक प्रचाराकरिता प्राण्यांचा वापर करण्यात येऊ नये.

४. निवडणूक प्रचारामध्ये लहान मुलांचा वापर न करण्याबाबत --- निवडणुकीच्या प्रचाराच्या मिरवणुका तसेच निवडणूक प्रचाराशी संबंधित कार्यक्रमांमध्ये १४ वर्षाखालील मुलांना सामील करण्यात येऊ नये.

५. मतदान केंद्रातील प्रवेशाबाबत--- मंत्री, राज्यमंत्री, उपमंत्री इत्यादींनी त्यांचे नाव ज्या मतदान केंद्रात आहे, अशा मतदान केंद्रात फक्त मतदान करण्यासाठीच प्रवेश करावा. अन्य कोणत्याही मतदान केंद्रात त्यांना प्रवेश देऊ नये अथवा त्यांनी भेट देऊ नये.

६. मुद्रक व प्रकाशकाचे नाव छापणेबाबत.--- राज्य निवडणूक आयोगाच्या आदेश क्रमांक-एसईसी-१०९५/सीआर७७/१५/डेस्क-३, दिनांक २८/०८/१९९५ अनुसार प्रचारासाठी छापण्यात येणाऱ्या साहित्यावर प्रतीची संख्या, प्रत क्रमांक, मुद्रणालयाचे व प्रकाशकाचे नाव व पत्ता असणे आवश्यक आहे. या आदेशांचे पालन न झाल्याचे आढळल्यास प्रेस ॲक्टनुसार कार्यवाही करावी.

७. प्रचार फेरीतील वाहनांबाबत--- प्रचार फेरी किंवा मिरवणुका यामध्ये किती वाहने वापरावीत याबाबत राज्य निवडणूक आयोगाने क्र. रानिआ/मनपा-२००६/प्र.क्र.१९/का.५, दिनांक १९ ऑक्टोबर २००६ अन्वये आदेश दिले आहेत. त्यानुसार महानगरपालिका, नगरपरिषदा, नगरपंचायती, जिल्हा परिषद व पंचायत समिती निवडणुकांकरिता जास्तीत जास्त तीन वाहने वापरता येतील. तर ग्रामपंचायत निवडणुकांकरिता जास्तीत जास्त एक वाहन वापरता येईल. राज्य निवडणूक आयोगाने विहित केलेल्या मर्यादेपेक्षा जास्त वाहने आढळल्यास प्रचार फेरी किंवा मिरवणुकीची परवानगी तात्काळ रद्द करण्यात यावी.

८. प्रचार कार्यालयांची संख्या--- राज्य निवडणूक आयोगाने उमेदवाराने निवडणुकीमध्ये करावयाच्या खर्चाची मर्यादा निश्चित केलेली आहे. उमेदवाराने उघडलेल्या सर्व प्रचार कार्यालयांचा खर्च, त्यांच्या निवडणूक खर्चात समाविष्ट होतो. त्यामुळे किती प्रचार कार्यालये उघडावीत यासंदर्भातील मर्यादा राज्य निवडणूक आयोगाच्या क्र.रानिआ/मनपा-२००७/प्र.क्र.६/का.५, दि.०४/०२/२०१२ अन्वये काढून टाकण्यात आलेली आहे. त्यानुसार प्रचार कार्यालयांना परवानगी देताना सर्व उमेदवारांना समान तत्वानुसार परवानगी द्यावी. तसेच महानगरपालिका आयुक्त अथवा जिल्हाधिकारी आणि पोलिस यंत्रणा यांनी सुरक्षितता आणि जागोजागी प्रचार कार्यालये उघडल्यास नागरिकांची गैरसोय होणार नाही याची खबरदारी घेऊन प्रचार कार्यालयांना परवानगी देणे आवश्यक आहे. प्रचार कार्यालये ही सकाळी ६.०० वाजल्यापासून ते रात्री १०.०० वाजेपर्यंत उघडे ठेवण्याची मुभा राहिल.

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

९. नामनिर्देशनपत्र भरण्यासाठी येणा-या उमेदवारांना सुचना--- निवडणुकीसाठी नामनिर्देशनपत्र भरताना निवडणूक निर्णय अधिकारी यांच्या कार्यालयाच्या आवारात फक्त चार व्यक्ती यांना परवानगी द्यावी. मिरवणुकीने येत असल्यास निवडणूक निर्णय अधिकारी यांचे कार्यालयापासून १०० मीटर अगोदर मिरवणूक थांबवावी.

१०.अ. सभा---

१. सभेच्या परवानगीबाबत--- स्थानिक पोलीस प्राधिकाऱ्यांना वाहतुकीचे नियंत्रण करणे आणि शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे शक्य व्हावे यासाठी पक्ष किंवा उमेदवारास, कोणत्याही प्रस्तावित सभेची जागा आणि वेळ त्यांना ४८ तास अगोदर कळविणे बंधनकारक असेल. सभेसाठी प्रस्तावित केलेल्या जागेत कोणतेही निर्बंधक किंवा प्रतिबंधक आदेश जारी केलेले आहेत किंवा कसे, याबद्दल पक्ष किंवा उमेदवार अगोदर खात्री करून घेईल. अशा आदेशांमधून काही सूट हवी असल्यास, त्यासाठी अर्ज करून अशी सूट अगोदर प्राप्त केली जाईल. सभेची परवानगी देताना सर्वांना समान संधी मिळावी आणि प्रथम येणा-यास प्रथम प्राधान्य (FIRST COME FIRST SERVED) या तत्वाचा अवलंब करावा.

२. ध्वनिक्षेपकाच्या वापराबाबत--- ध्वनिवर्धकाचा वापर करण्यासाठी किंवा प्रस्तावित सभेच्या संदर्भात इतर कोणत्याही सुविधेसाठी परवानगी किंवा लायसन्स मिळवावयाचे असल्यास पक्ष किंवा उमेदवार संबंधित प्राधिकाऱ्याकडे त्यासाठी ४८ तास अगोदर अर्ज करून अशी परवानगी किंवा लायसन्स प्राप्त करील. तसेच याबाबतचे The Noise Pollution (Regulation and Control) Rules, 2000ची अंमलबजावणी बंधनकारक राहिल.

३. सभेमध्ये अडथळा निर्माण न करणेबाबत--- आपले समर्थक, इतर पक्षांनी आयोजित केलेल्या सभा किंवा मिरवणुका यामध्ये अडथळा निर्माण करित नाहीत किंवा ते उधळून लावीत नाहीत याची राजकीय पक्षांनी आणि उमेदवारांनी दक्षता घ्यावी. एक राजकीय पक्षाचे कार्यकर्ते आणि समर्थक, दुसऱ्या पक्षाने आयोजित केलेल्या सार्वजनिक सभामध्ये तोंडी किंवा लेखी प्रश्न विचारून किंवा स्वतःच्या पक्षाची पत्रके वाटून अडथळा निर्माण करणार नाहीत. एक पक्ष सभा घेत असेल अशा ठिकाणी दुसरा पक्ष मिरवणूक घेऊन जाणार नाही. एका पक्षाने लावलेली भितीपत्रके दुसऱ्या पक्षाचे कार्यकर्ते काढणार नाहीत. सभेमध्ये अडथळा उत्पन्न करणाऱ्या किंवा इतर मार्गांनी गोंधळ माजविणाऱ्या व्यक्तींचा बंदोबस्त करण्याकरिता सभेचे आयोजक स्वतः अशा व्यक्तींविरुद्ध कारवाई करणार नाहीत तथापि, कर्तव्यार्थ असलेल्या पोलिसांची मदत घ्यावी.

ब. मिरवणुका---

१. मिरवणुकीची वेळ व जागा निश्चितीबाबत--- पक्ष किंवा उमेदवार, मिरवणूक सुरु होईल ती वेळ किंवा आणि ती जेथून जाईल तो मार्ग आणि मिरवणूक संपेल ती वेळ आणि जागा अगोदर निश्चित करील. कार्यक्रमांमध्ये सहसा बदल होणार नाही. कार्यक्रमाच्यावेळी स्थानिक पोलीस प्राधिकाऱ्यांनी आवश्यक ती व्यवस्था करावी यासाठी आयोजक त्यांना कार्यक्रमासंबंधी सर्व माहिती आगाऊ पुरवतील. मिरवणूक जेथून जाणार असेल त्या भागात काही निर्बंधक आदेश जारी असतील तर आयोजक त्याबद्दल खातरजमा करून घेतील आणि सक्षम प्राधिकाऱ्यांनी त्यामधून मुद्दाम सूट दिली नसल्यास, त्या निर्बंधाचे अनुपालन करतील. वाहतुकीच्या विनियमांचे आणि निर्बंधांचेही काळजीपूर्वक पालन केले जाईल.

२. वाहतूक नियंत्रणाबाबत--- वाहतुकीची कोंडी होऊ नये किंवा तिला अडथळा होऊ नये अशारितीने मिरवणूक नेण्याची व्यवस्था करण्यासाठी आयोजक आगाऊ उपाययोजना करतील. मिरवणूक जर खूप लांब असेल तर तिचे सोयीस्कर आकाराच्या तुकड्यांमध्ये विभाजन केले जाईल; ज्यायोगे काही ठराविक स्थळांवर, विशेषतः मिरवणुकीला चौकांमधून जावयाचे असेल तेव्हा अडकलेल्या वाहतुकीला टप्प्याटप्प्याने मोकळे करता येईल आणि वाहतुकीची कोंडी होणे टाळता येईल. मिरवणुकीसंबंधी कर्तव्यार्थ असलेल्या पोलिसांचे निदेश आणि सल्ला यांचे

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

काटेकोरपणे अनुपालन केले जावे. सभा, मिरवणूक, इ.च्यावेळी उमेदवारांनी / पक्षाने त्यांचे कार्यकर्ते अथवा स्वयंसेवक नेमून रहदारीचे नियंत्रण अशाप्रकारे करावे जेणेकरून सभा अथवा मिरवणुकीचा त्रास सर्वसामान्य जनतेला होणार नाही.

३. दोन मिरवणुका समोरासमोर येऊ न देणेबाबत--- दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक राजकीय पक्ष एकाच मार्गावरून किंवा त्याच्या भागांवरून साधारणपणे एकाच वेळी मिरवणूक नेण्याचे ठरवित असतील तर आयोजक पुरेसे अगोदर संपर्क प्रस्थापित करतील आणि मिरवणुकी एकमेकांसमोर येणार नाहीत किंवा त्या वाहतुकीला अडथळा करणार नाहीत यादृष्टीने काय उपाययोजना करावयाच्या ते निश्चित करतील. समाधानकारक उपाययोजना निश्चित करण्यासाठी स्थानिक पोलिसांची मदत घेतली जाईल. पक्ष या प्रयोजनासाठी पोलिसांशी शक्य तेवढ्या लवकर संपर्क साधतील.

४. मिरवणुकीदरम्यान बाळगावयाच्या वस्तूबाबत--- असामाजिक तत्वांकडून, विशेषतः प्रक्षुब्ध मनःस्थितीत ज्यांचा दुरुपयोग केला जाऊ शकेल अशा, धारदार वस्तू, शस्त्रे किंवा विस्फोटक साहित्य जवळ बाळगता येणार नाहीत. बाळगलेली आढळल्यास ती जप्त करण्यात येतील व कायदानुसार कारवाई करण्यात येईल.

५. प्रतिकृतींच्या वापराबाबत--- इतर राजकीय पक्षांचे, सदस्यांचे किंवा त्यांच्या नेतृत्वाचे प्रतिनिधीत्व करीत असल्याचे समजल्या जाणाऱ्या त्यांच्या प्रतिकृती घेऊन जाणे, त्यांचे जाहीरपणे दहन करणे हे आणि असे निदर्शनांचे प्रकार कोणत्याही पक्षाकडून किंवा उमेदवाराकडून चालवून घेतले जाणार नाहीत.

६. प्रचार फेरीवरील खर्चाबाबत--- प्रचार फेरी किंवा प्रचार मिरवणुकीत महानगरपालिका, नगरपरिषदा, नगरपंचायती, जिल्हा परिषद व पंचायत समिती यांच्या क्षेत्रामध्ये जास्तीत जास्त ३ वाहनांचा समावेश करण्यात येईल. ही प्रचार फेरी अथवा मिरवणूक जर एकाच उमेदवाराची असेल तर त्या उमेदवाराने त्या प्रचार फेरीचा येणारा खर्च आपल्या खर्चात समाविष्ट केला पाहिजे. जर प्रचार फेरी पक्षातर्फे अथवा आघाडीतर्फे काढण्यात आली असेल तर ती प्रचार फेरी अथवा मिरवणूक ज्या प्रभागांमधून जाईल त्या सर्व प्रभागांमधील त्या पक्षाच्या किंवा आघाडीच्या उमेदवारांमध्ये तो खर्च विभागून दाखविण्यात येईल.

क. मतदानाचा दिवस---

१. मतदारांना द्यावयाच्या ओळखचिठ्या--- उमेदवारांनी मतदारांना पुरविलेल्या ओळखचिठ्या स्वच्छ पांढऱ्या कागदाच्या आहेत आणि त्यांच्यावर कोणतेही चिन्ह, उमेदवाराचे नाव किंवा पक्षाचे नाव नाही याची खातरजामा करून घेतली जाईल.

२. उमेदवाराचे तात्पुरते कार्यस्थान (उमेदवार/पक्षामार्फत चिठ्ठी वाटपाकरिता लावण्यात येणारे टेबल) --- कार्यकर्ते आणि पक्षाचे व उमेदवारांचे समर्थक यांच्यामधील संघर्ष आणि तणाव टाळण्याच्या दृष्टीने पक्षांनी आणि उमेदवारांनी मतदान केंद्रापासून २०० मीटर लांब उभारलेल्या तात्पुरत्या कार्यस्थानाजवळ विनाकारण गर्दी होऊ देऊ नये. उमेदवाराच्या तात्पुरत्या कार्यस्थळाच्या भागावर कोणतेही भितीपत्रक, ध्वज, चिन्हे किंवा इतर प्रचार साहित्य लावलेले असणार नाही. तेथे कोणत्याही खाद्यवस्तूंचे वाटप केले जाणार नाही किंवा गर्दी होईल अशी कोणतीही कृती केली जाणार नाही.

३. मतदानाच्या दिवशी वाहनांच्या वापराबाबत--- मतदानाच्या दिवशी वाहनांच्या वापराबाबत राज्य निवडणूक आयोगाचे क्र. एसईसी/जीईएन-१९९८/प्र.क्र.१/का.३, दिनांक ६ जानेवारी १९९८ च्या आदेशान्वये दिलेल्या निर्बंधाचे अनुपालन करताना सर्व पक्षांचे उमेदवार व कार्यकर्ते संबंधित प्राधिकाऱ्याशी सहकार्य करतील आणि वाहने चालविताना त्यासाठी आवश्यक परवाने मिळवून ते त्या वाहनांच्या दर्शनी भागांवर ठळकपणे लावले जातील. मतदानाच्या

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

दिवशी वापरावयाच्या वाहनांच्या मर्यादेमध्ये बदल करण्यात येत असून त्यानुसार मतदानाच्या दिवशी प्रत्येक उमेदवारास स्वतःच्या किंवा निवडणूक प्रतिनिधीच्या वापरासाठी दोन वाहने वापरण्याचा अधिकार असेल. ही वाहने त्याच्या मतदारसंघातच वापरता येतील.

४. मतदान केंद्रामध्ये प्रचार साहित्य नेण्यावरील निर्बंध --- निवडणूक चिन्ह, पार्टीचे/उमेदवाराचे नाव असलेले कोणतेही प्रचार साहित्य उदा. चिन्ह छपाई केलेले टीशर्ट, टोप्या, उपरणे तसेच छापील चिड्ड्या इ. मतदानाच्या दिवशी मतदान केंद्रामध्ये आणता येणार नाही.

५. मतदान केंद्रात उमेदवाराच्या प्रवेशाबाबत--- उमेदवार/उमेदवाराचा निवडणूक प्रतीनिधी यांना मतदानाचे निरीक्षणासाठी मतदान केंद्राचे आत तीन मतदारांचे मतदान होईपर्यंतच थांबता येईल. त्यानंतर उमेदवाराने मतदान केंद्राच्या बाहेर पडणे अपेक्षित असेल. या सूचनांचा भंग करणाऱ्या उमेदवारास/उमेदवाराच्या प्रतीनिधीस पोलीसांमार्फत त्या क्षेत्राच्या बाहेर काढावे. उमेदवारास/उमेदवाराचा निवडणूक प्रतीनिधीस एका केंद्रामध्ये संपूर्ण मतदानाच्या कालावधीत जास्तीत जास्त तीन वेळा जाता येईल.

६. मतदारांची ने-आण करण्यास वाहनांच्या वापरास बंदी असल्यास--- कोणत्याही उमेदवारास अथवा पक्षाला मतदारांची ने-आण करण्यासाठी कुठल्याही वाहनाचा वापर करता येणार नाही. असे वाहन आढळल्यास पोलीसांनी ते तात्काळ ताब्यात घ्यावे व नियमानुसार योग्य ती कार्यवाही करावी.

७. मतदानाच्या दिवशी वाहनांच्या सर्वसाधारण वापराबाबत--- मतदानाच्या दिवशी सर्व प्रकारच्या वाहनांच्या रहदारीवर बंदी घालून जनतेला गैरसोय होईल असा निवडणूक आयोगाचा कोणताही हेतू नाही. निवडणुकीच्या कामाखेरीज अन्य आवश्यक असलेल्या खऱ्याखऱ्या प्रयोजनासाठी मतदानाच्या दिवशी पुढील प्रकारची वाहने वापरण्यास निवडणूक आयोगाची परवानगी असेल.

(अ) खाजगी वाहनांच्या मालकांना त्यांच्या स्वतःच्या खाजगी वापरासाठी वापरण्यात येणारी खाजगी वाहने परंतु, निवडणुकीच्या कामाशी त्यांचा कोणताही संबंध नसावा.

(ब) खाजगी वाहनांच्या मालकांना त्यांच्या स्वतःसाठी किंवा त्यांच्या स्वतःच्या कुटुंबातील व्यक्तीसाठी मतदानाचा हक्क बजावता येण्याकरिता मतदान केंद्रावर जाण्यासाठी खाजगी वाहने वापरता येतील. परंतु मतदान केंद्रापासून २०० मीटर त्रिज्येच्या आत अशी वाहने नेता येणार नाहीत.

(क) रुग्णालयातील वाहने, रुग्णवाहिका, दूधगाड्या, वॉटर टँकर्स, तातडीच्या वीज पुरवठ्याची वाहने, कामावर असलेल्या पोलीसांची वाहने, निवडणुकीच्या कामावर असलेल्या अधिकाऱ्यांची वाहने यासारख्या अत्यावश्यक सेवांसाठी वापरण्यात येणारी वाहने.

(ड) ठराविक थांब्यावरून व ठराविक मार्गांनी चालविण्यात येणाऱ्या सार्वजनिक परिवहन सेवेच्या बसगाड्या.

(इ) विमानतळ, रेल्वे स्टेशन, आंतर-राज्यीय बस स्थानक, इस्पितळ येथे जाण्यासाठीचा जो प्रवास अनिवार्य ठरत असेल त्यासाठी टॅक्सी, तीन चाकी स्कूटर, रिक्शा इत्यादीचा वापर.

(फ) आजारी किंवा विकलांग व्यक्ती यांनी स्वतःच्या उपयोगासाठी केलेला खाजगी वाहनांचा वापर.

८. वाहनांच्या गैरवापराबाबत--- अनिष्ट/अवैध कृत्यांना पायबंद घालण्यासाठी निवडणूक लढविणारे उमेदवार व त्यांचे इतर पक्ष नेते यांच्यासोबतच्या व्यक्तींकडून वापरण्यात येणाऱ्या वाहनांनी बेकायदेशीर दारुगोळा व शस्त्रास्त्रे वाहून नेणे यासारख्या गुन्हेगारी कृत्यांसह कोणत्याही संभाव्य अपकृत्यांवर जिल्हा प्रशासनाने बारीक लक्ष ठेवले पाहिजे. जर या वाहनांपैकी एकतर पक्षाची किंवा खाजगी मालकीची वाहने, अशा कोणत्याही कृत्यामध्ये किंवा मतदारांच्या मनात धाकदपटशा दाखविण्यासाठी किंवा दहशत निर्माण करण्याच्या हेतूने समाजविघातक व्यक्तीची ने-आण करण्यासाठी वापरात असल्याचे दिसून आल्यास अशी वाहने अटकावून ठेवणे आणि निवडणूक प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत त्यांना मुक्त न करणे हे स्थानिक प्रशासनाचे कर्तव्य असेल. याशिवाय, जे अशा अवैध कृत्यांमध्ये गुंतलेले आहेत असे

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

वाहनांचे मालक, वहिवाटदार आणि उमेदवार/राजकीय पक्ष यांच्या विरुद्धदेखील कायदानुसार फौजदारी कारवाई करण्यात येईल.

९. निवडणूक आचारसंहितेमध्ये येणाऱ्या सार्वजनिक सणांमधील आचरणाबाबत--- बऱ्याचदा निवडणुकीच्या आचारसंहितेच्या कालावधीत काही सण व उत्सव येतात. या सण / उत्सवांच्या कालावधीत बरेच सार्वजनिक कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. महाराष्ट्रात काही सण / उत्सव सर्वच गावांमधून आयोजित करण्यात येतात. यावेळी भोजनेदेखील आयोजित करण्यात येतात. या सर्व कार्यक्रमांमुळे आचारसंहितेस बाधा येऊ शकते काय अशी विचारणा वेगवेगळ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून करण्यात येते. सर्व बाबींचा विचार करून व सामाजिक सलोग्रा लक्षात ठेवून विशेष बाब म्हणून राज्य निवडणूक आयोग या कार्यक्रमाबद्दल पुढीलप्रमाणे मार्गदर्शक तत्त्वे ठरवून देत आहे :--

(१) राजकीय पक्षाचे नेते, उमेदवार, कार्यकर्ते या सण / उत्सवाच्या कार्यक्रमांमध्ये व्यक्तिगतरीत्या सहभागी होऊ शकतात.

(२) सण / उत्सवाच्या एखाद्या मंडळाचे विश्वस्त किंवा पदाधिकारी, उमेदवार म्हणून एखादी राजकीय व्यक्ती असल्यास तिचे नाव कार्यक्रम पत्रिकेवर राहू शकते. परंतु, तेथे ते कुठल्या पक्षाशी संबंधित आहे किंवा कुठल्या प्रभागातील उमेदवार आहे याचा उल्लेख नको.

(३) या सणांमध्ये कोणत्याही राजकीय नेत्याचा / उमेदवाराचा सत्कार आयोजित करण्यात येऊ नये.

(४) या सण / उत्सवाच्या निमित्ताने कोणत्याही राजकीय नेत्याने अथवा उमेदवाराने कोणत्याही वस्तूचे वाटप करू नये अथवा त्यासाठी कुठल्याही सार्वजनिक मंडळाचा आधार घेऊ नये. ज्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सार्वत्रिक निवडणुका आहेत तेथे संपूर्ण स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या क्षेत्रासाठी या सूचना लागू राहतील.

(५) सण/उत्सव निमित्त लावण्यात आलेल्या पोस्टर्स, बॅनर्सवर उमेदवारांचा फोटो असू शकेल तथापि, त्या बॅनर्स पोस्टर्स वर प्रचाराचा उल्लेख असू नये.

(६) निवडणूक आचारसंहिता कालावधीमध्ये भोजनावळ/जेवणाच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करू नये.

१०. उमेदवारांनी खर्चाचा हिशोब सादर करणेबाबत--- नामनिर्देशनपत्र भरल्यापासून ते मतमोजणीपर्यंतच्या कालावधीत प्रत्येक उमेदवाराने निवडणुकीवर किती खर्च करावा यासाठी आयोगाने मर्यादा घालून दिलेली आहे. उमेदवारांनी निवडणूक खर्च करण्याकरिता स्वतंत्र बँक खाते उघडून निवडणुकीचा खर्च त्या बँक खात्यामार्फत करणे आवश्यक आहे. तसेच दररोजच्या खर्चाचा हिशोब निवडणूक निर्णय अधिकारी यांच्याकडे दुस-या दिवशी दुपारी दोन वाजेपर्यंत उमेदवाराने देणे आवश्यक आहे. तसेच निवडणुका पार पडल्यानंतर विहित कालावधीत सादर हिशोब व त्याबाबतचे शपथपत्र संबंधित अधिकाऱ्यांकडे सादर करणे आवश्यक आहे. यासंदर्भात नियमांचे पालन न करणाऱ्या उमेदवारांवर भारतीय दंड संहितेच्या कलम १७१ आय नुसार कार्यवाही करण्यात यावी. तसेच जे उमेदवार राज्य निवडणूक आयोगाचे आदेश क्र. एसईसी/१०९५/१०१/डेस्क-३, दिनांक ७ फेब्रुवारी १९९५ नुसार विहित केलेल्या रितीने खर्चाचा हिशोब सादर करणार नाहीत अथवा राज्य निवडणूक आयोगाने वेळोवेळी विहित केलेल्या मर्यादेत खर्च करणार नाहीत असे उमेदवार अधिनियमातील तरतुदीनुसार अनर्हतेस पात्र आहेत. त्यामुळे यासंदर्भातील सूचनांचे पालन काटेकोरपणे होणे आवश्यक आहे.

राज्य निवडणूक आयोगाचे आदेश क्र.रानिआ/मनपा/२००६/प्र.क्र.१७/का.५, दिनांक २८ डिसेंबर २००६ च्या आदेशानुसार पक्षाने निवडणुकांकरिता केलेला खर्च त्या पक्षाच्या उमेदवारांमध्ये विभागून दाखवायचा आहे. तसेच या आदेशान्वये विहित करण्यात आल्याप्रमाणे पक्षाने आचारसंहिता सुरु झाल्यापासून ठराविक कालावधीत हा खर्च संबंधित निवडणूक निर्णय अधिकाऱ्यांना सादर करावयाचा आहे. राज्य निवडणूक आयोगाच्या दि.०८/११/२०११ च्या आदेशानुसार

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

स्टार प्रचारकांच्या प्रवास खर्चास उमेदवाराच्या खर्चात समाविष्ट करण्यापासून सूट आहे. मात्र त्यांनी घेतलेल्या सभेतील इतर खर्चाचा समावेश उमेदवाराच्या निवडणूक खर्चात करणे आवश्यक राहिल.

भाग— चार

शासनसंबंधी

१. धोरणात्क निर्णय व करावयाची कामे :-आचारसंहितेच्या कालावधीत कोणतेही धोरणात्मक निर्णय घेता येणार नाहीत. या संदर्भातील कोणत्याही स्वरूपाचा प्रस्ताव राज्य निवडणूक आयोगाकडे पाठविण्यात येऊ नये. निवडणूका जाहीर करतेवेळी जी कामे प्रत्यक्ष सुरु असतील ती तशीच पुढे चालू ठेवता येतील.

२. दुष्काळ, पाणी टंचाई, इतर नैसर्गिक आपत्ती, गंभीररित्या आजारी (मरणासन्न) असलेल्यांना मदत करणे व सुरु असलेल्या योजना पुढे चालू ठेवता येतील. आचारसंहिता असल्याने एखाद्या ठिकाणी दुष्काळ असेल अथवा पाणी टंचाई असेल तर ती दूर करण्याबाबत कार्यवाही करू नये असा आचारसंहितेचा अर्थ होत नाही. त्यामुळे दुष्काळ, पाणीटंचाई व नैसर्गिक आपत्ती निवारणासाठी कामे करण्यास बंदी असणार नाही.

३. पोट निवडणूकीवेळी इतर कामे व योजना ---स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील पोट-निवडणुकांच्यावेळी ज्या कामांसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अर्थसंकल्पामध्ये तरतूद असेल व जे काम एखाद्या विशिष्ट भागाशी संबंधित नसेल असे कोणतेही काम हाती घेण्यास बंदी राहणार नाही.

४. अत्यावश्यक बाबींबाबत राज्य निवडणूक आयोगाकडे परवानगीची विनंती करतांना महानगरपालिकेबाबत, महानगरपालिका आयुक्तांचे तर इतर सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्याबाबत जिल्हाधिकाऱ्यांचे स्पष्ट मत आवश्यक असेल.

५. बदल्या --- आचारसंहितेच्या काळात निवडणुकांशी संबंधित अधिकारी/कर्मचाऱ्यांच्या बदल्या करता येणार नाहीत. जर अशा बदल्या करणे आवश्यक असल्यास त्याला राज्य निवडणूक आयोगाची पूर्वपरवानगी आवश्यक असेल. यासंदर्भात राज्य निवडणूक आदेश क्र.एसईसी/१०९५/सी.आर.-५/९५/डी-३, दिनांक १५ मार्च १९९५ लागू राहतील. निवडणुकांशी संबंधित अधिकारी/कर्मचारी यामध्ये संबंधित स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील अधिकारी/कर्मचारी, महानगरपालिका आयुक्त, मुख्याधिकारी, नगरपरिषद/नगरपंचायत, पोलिस आयुक्त, पोलिस अधिक्षक व इतर पोलीस अधिकारी वा निवडणुकीशी संबंधित इतर अधिकारी जसे, जिल्हाधिकारी, उप जिल्हाधिकारी, तहसिलदार इत्यादी यांचाही समावेश होतो.

६. आचारसंहितेच्या कालावधीमध्ये नेमणुका/भरती करण्याच्या दृष्टीने जाहिराती देणे, मुलाखती घेणे व प्रत्यक्ष नियुक्त्या करणेबाबत--- आचारसंहितेच्या कालावधीमध्ये शासन सेवेत तसेच निमसरकारी संस्था, शासकीय मंडळे/महामंडळे सार्वजनिक उपक्रम इ. संस्थांमध्ये भरती करण्याच्या दृष्टीने जाहिरात देणे, मुलाखत घेणे इ. करण्यात येऊ नये. आचारसंहिता लागू होण्यापूर्वीच पत्र पाठविले असल्यास लेखी परीक्षा घेण्यास हरकत नाही. तथापि, त्याचा निकाल जाहीर करता येणार नाही. तसेच मुलाखती व प्रत्यक्ष नेमणुका याबाबतची कार्यवाही आचारसंहिता कालावधीत करता येणार नाही. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत करण्यात येणाऱ्या सेवाभरतीसाठी जर संघ लोकसेवा आयोगाच्या (UPSC) धर्तीवर अगोदरच वेळापत्रक जाहीर केलेले असल्यास, ही अट लागू असणार नाही.

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

७. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सर्वसाधारण सभा व बैठका --- स्थानिक स्वराज्य संस्थेमधील सर्वसाधारण सभा, विविध समित्यांच्या (विषय समित्या इ.) बैठका ज्या कायदानुसार घेणे बंधनकारक आहे, त्या घेता येतील. परंतु नेमणुका, अनुदान, कर्ज अथवा आर्थिक सहाय्य मंजूर किंवा अदा करण्यात येऊ नये. कोणत्याही नवीन कामास मंजूरी देता येणार नाही. तसेच मतदारांवर कोणत्याही प्रकारे प्रभाव पडेल असे कोणतेही धोरणात्मक निर्णय घेता येणार नाहीत.

८. आचारसंहिता कालावधीत नियोजन समितीच्या व अन्य समित्या यांच्या बैठका --- आचारसंहिता लागू असलेल्या क्षेत्रामध्ये नियोजन समितीची व अन्य समित्यांची बैठक घेता येत नाही. तसेच त्या क्षेत्राकरिता कोणतीही नवीन योजना जाहीर करता येत नाही. मात्र दुष्काळ, पाणीटंचाई अथवा नैसर्गिक आपत्ती दूर करण्यासंदर्भात आवश्यक कार्यवाही करता येते. यासंदर्भात राज्य निवडणूक आयोगाने क्र.रानिआ/ग्रापनि/२०१२/प्र.क्र.६/का.८, दि.२१/०८/२०१२ अन्वये सविस्तर आदेश जारी केलेले आहेत. अशा नियोजन समिती व अन्य समित्या, ज्यांचे अध्यक्ष / पदाधिकारी लाभाचे पद धारण करणारे असतील त्यांनादेखील हे आदेश लागू राहतील. ज्या समित्यांचे अध्यक्षपद जिल्हाधिकारी अथवा अन्य शासकीय अधिकाऱ्याकडे असेल त्यांना हे आदेश लागू होणार नाहीत. मात्र अशा समित्यांच्या बैठकांकरिता लाभाचे पद धारण करणाऱ्या पदाधिकाऱ्यांना बोलविता येणार नाही.

९. आचारसंहितेच्या कालावधीत लोकशाही दिन साजरा करण्याबाबत --- स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या निवडणूक आचारसंहितेच्या कालावधीत लोकशाही दिन साजरा करावयाचा झाल्यास त्यामध्ये लोकांकडून नेमणुका, अनुदान, आर्थिक कर्ज किंवा आर्थिक सहाय्य याबाबत प्रस्ताव स्विकारता येत नाहीत. तसेच मतदारांवर प्रभाव पडेल असे कोणतेही निर्णय घेता येत नाहीत. याबाबत राज्य निवडणूक आयोगाने क्र.रानिआ/ग्रापनि/२०१३/प्र.क्र.५/का.८, दि.०४/०३/२०१३ अन्वये सविस्तर आदेश निर्गमित केलेले आहेत. त्यांचे पालन करून लोकशाही दिन साजरा करता येईल. लाभाचे पद धारण करणारे पदाधिकारी, इ. यांनी निवडणूक आचारसंहितेच्या कालावधीमध्ये लोकशाही दिन साजरा करू नये.

१०. भूमिपूजन व उद्घाटन, समारंभ--- निवडणुका जाहीर झाल्यानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था अथवा राज्य शासनाच्या/केंद्र शासनाच्या खर्चाने पूर्ण झालेल्या कामांचे भूमिपूजन व उद्घाटन, समारंभ इत्यादी आयोजित करता येणार नाहीत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या किंवा राज्य शासनाच्या किंवा केंद्र शासनाच्या किंवा केंद्र शासन अथवा राज्य शासन यांच्या अधिपत्याखालील महामंडळाच्या अथवा स्वायत्त संस्थेच्या खर्चातून पूर्ण झालेल्या कामांचा उपयोग जनतेसाठी तात्काळ व्हावा, यादृष्टीने समारंभ आयोजित न करतादेखील पूर्ण झालेली कामे, सक्षम प्राधिकाऱ्यांचे पूर्णता प्रमाणपत्र घेऊन जनतेच्या उपयोगासाठी खुली/सुरु करता येतील. यामध्ये राजकीय व्यक्ती, उमेदवार यांना सहभागी करून घेता येणार नाही. आचारसंहिता एका विशिष्ट क्षेत्रापुरती (जिल्हापुरती किंवा नगर परिषद क्षेत्रापुरती) मर्यादीत असली तरी आजुबाजूच्या क्षेत्रात अथवा संपूर्ण राज्यामध्ये आचारसंहितेच्या कालावधीत मतदारांवर प्रभाव पडू शकेल असे कार्यक्रम आयोजित करता येणार नाहीत.

११. शासकीय दौरे व विश्रामगृहाच्या (शासकीय, निमशासकीय व महामंडळे, स्वायत्त संस्था यांच्या मालकीचे) वापराबाबत--- केंद्रिय मंत्री, राज्याचे मंत्री, लाभाचे पद धारण करणारे अन्य पदाधिकारी, आचारसंहिता कालावधीत जर आचारसंहिता लागू असलेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या क्षेत्रात शासकीय दौऱ्यावर येणार असतील तर त्यांच्या खाजगी सचिवाने असा दौरा का आवश्यक आहे, या स्पष्टीकरणासह महानगरपालिका निवडणुकांच्या बाबतीत

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

महानगरपालिका आयुक्तांना व इतर सर्व निवडणुकांच्या बाबतीत संबंधित जिल्हाधिकाऱ्यांना किमान दोन दिवस आधी कळविले पाहिजे. अशा दौऱ्याला जोडून कोणताही खाजगी किंवा प्रचाराचा कार्यक्रम ठेवता येणार नाही.

आचारसंहितेच्या कालावधीमध्ये विश्रामगृहाचे (Circuit House/Rest House इ.) वाटप करण्याचे अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी यांच्याकडे राहतील. विश्राम भवन (Circuit House/Rest House इ.) कसे द्यावे यासंदर्भात पुढीलप्रमाणे कार्यपध्दती अवलंबिण्यात यावी-

आचारसंहितेच्या कालावधीमध्ये शासकीय विश्रामगृह, निवडणूक कर्तव्यार्थ असलेले राज्य निवडणूक आयोगातील अधिकारी/कर्मचारी तसेच निवडणुकीशी संबंधित अधिकारी व व कर्मचारी यांना सर्वोच्च प्राधान्याने उपलब्ध करून देणे आवश्यक राहिल:

केंद्राच्या तसेच राज्य शासनाच्या मंत्र्यांना विश्राम भवन (Circuit House/Rest House) देण्यास हरकत नाही. तथापि, मंत्र्यांना आपल्या शासकीय कामकाजासाठी काढलेल्या दौऱ्याची निवडणुकीच्या कामकाजाशी सांगड घालू नये आणि निवडणुकीच्या कामाच्यावेळी सरकारी यंत्रणा व कर्मचारीवर्ग यांचा वापर करू नये.

विश्राम भवन (Circuit House/Rest House) चा वापर फक्त सत्ताधारी पक्ष किंवा त्यांच्या उमेदवारांसाठी असू नये आणि अशा निवासी व्यवस्थेचा वापर इतर पक्षांना किंवा उमेदवारांनाही न्याय्य पध्दतीने उपलब्ध करून देण्यात यावा. मात्र, कोणत्याही पक्षाला किंवा उमेदवाराला विश्राम भवन, विश्रामगृहे अथवा अन्य कोणत्याही शासकीय/निमशासकीय संस्थांच्या इमारतीचा अथवा आवाराचा निवडणुकीच्या मोहिमेसाठी, उमेदवारांच्या मुलाखतीसाठी, बैठकीसाठी अथवा प्रचारासाठी किंवा निवडणुकीशी संबंधित पत्रकार परिषदेसाठी वापर करता येणार नाही. तसा वापर झाल्याचे निदर्शनास आल्यास अथवा कोणी निदर्शनास आणून दिल्यास महानगरपालिका आयुक्त अथवा जिल्हाधिकारी यांनी तात्काळ कार्यवाही करावी व असे प्रकार तात्काळ थांबविण्यात यावेत. आचारसंहितेच्या कालावधीत राज्य निवडणूक आयोगाचे अधिकारी/कर्मचारी यांनी निवडणुकीच्या कामासाठी जर विश्रामगृहात आरक्षण केले असेल तर ते कुठल्याही परिस्थितीत रद्द करता येणार नाही. अन्य शासकीय अधिकारी किंवा कर्मचारी यांनी जर आरक्षण केले असेल तर ते राजकीय नेत्यांच्या निवडणूक दौऱ्याकरिता रद्द करता येणार नाही. निवडणुकीच्या प्रचाराचा कालावधी संपल्यानंतर ते निकाल लागेपर्यंत कोणत्याही राजकीय व्यक्तीस/नेत्यास विश्रामगृहाचा वापर करता येणार नाही, राजकीय नेत्यांमध्ये मंत्री, राज्यमंत्री तसेच लाभाचे पद धारण करणारे पदाधिकारी यांचाही समावेश होतो.

१२. शासकीय वाहनांच्या वापराबाबत--- स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या आचारसंहितेच्या कालावधीत महानगरपालिका आयुक्त, जिल्हाधिकारी व इतर शासकीय अधिकारी अथवा इतर स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे अधिकारी यांच्याकडून दौऱ्यावर असलेले मंत्री, लाभाचे पद धारण करणारे इतर पदाधिकारी यांना डी.व्ही. कार देता येणार नाही. निवडणुकीच्या काळात प्रचार मोहिम, निवडणूक कार्य किंवा निवडणुकीशी संबंधित प्रचार करण्यासाठी शासकीय वाहनांचा वापर होणार नाही, याची दक्षता घ्यावयाची आहे. शासकीय वाहनांमध्ये केंद्र शासन, राज्य शासन, केंद्र व राज्य शासनाचे सार्वजनिक उपक्रम, केंद्र व राज्य शासनाचे संयुक्तिक क्षेत्र उपक्रम, स्थानिक संस्था, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, नगरपंचायती, पणन मंडळे, सहकारी संस्था, जिल्हा परिषदा अथवा पंचायत समित्या, महामंडळे, स्वायत्त संस्था ज्यामध्ये जनतेच्या पैशांची गुंतवणूक आहे, अशा अन्य कोणत्याही संस्था यांच्या वाहनांचा वापर करता येणार नाही. ज्या पदाधिकाऱ्यांना वाहनांच्या वापराची परवानगी असते अशा पदाधिकाऱ्यांना आचारसंहितेच्या काळात फक्त शासकीय कामासाठी निवासस्थान ते शासकीय कार्यालय पर्यंत एवढ्याच वापराची परवानगी असेल. पदाधिकाऱ्यांकडून शासकीय

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

वाहन इतर कोणत्याही कामासाठी वापर करणार नाही याची लेखी हमी घेण्यात यावी. मात्र याचा अर्थ असा नाही की, सदर पदाधिकाऱ्यांची वाहने निवडणुकांच्या कामाकरिता महानगरपालिका आयुक्त अथवा संबंधित जिल्हाधिकारी यांना अधिग्रहित करता येणार नाहीत. आचारसंहितेची सुरुवात झाल्यापासून सहकारी संस्था, पणन मंडळे, शैक्षणिक संस्था, महामंडळे, स्वायत्त संस्था इत्यादींचीही वाहने वापरण्यावर बंदी असेल. अशा बंदीचे उल्लंघन होताना आढळल्यास ते वाहन ताब्यात घेण्याचा अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी/महानगरपालिका आयुक्त यांना असेल.

शासकीय वाहनांचा निवडणूक प्रचाराकामी गैरवापर झाल्याचे आढळून आल्यास वाहने ज्या शासकीय विभाग प्रमुखांच्या अखत्यारीत आहेत ते व्यक्तीशः जबाबदार राहतील व त्यांचेविरुद्ध कायदेशीर कारवाई करावी.

आचारसंहितेच्या कालावधीत केंद्र शासनाची, राज्य शासनाची वा इतर सार्वजनिक उपक्रमांची विमाने किंवा हेलिकॉप्टर्स प्रचार दौऱ्याकरिता राजकीय नेत्यांनी वापरण्यावर पूर्णपणे बंदी असेल. राजकीय नेते यामध्ये मंत्र्यांचाही समावेश होतो. भारताचे प्रधानमंत्री मात्र शासकीय विमानाने अथवा हेलिकॉप्टरने प्रवास करू शकतील. सरकारी बल्यु पुस्तकामध्ये ज्या सुरक्षा आवश्यकता प्रधानमंत्र्यांसाठी नियंत्रित केलेल्या आहेत त्या भारताचे प्रधानमंत्री यांना लागू राहतील. तसेच, ज्या व्यक्तींना झेड प्लस सुरक्षा पुरविण्यात आली आहे अशा व्यक्तींच्या बाबत भारत निवडणूक आयोगाच्या सूचना लागू राहतील.

प्रचाराकरिता खाजगी विमाने अथवा हेलिकॉप्टर्स यांचा वापर करता येईल. मात्र त्याचा खर्च पक्षाने करावयाच्या खर्चामध्ये समाविष्ट करण्यात यावा. राज्य निवडणूक आयोगाने आदेश क्र. रानिआ/मनपा/२०११/प्र.क्र.१७/का.५, दिनांक ८ नोव्हेंबर २०११ अन्वये महत्वाचे राजकीय नेते/प्रचारक (Star Campaigner) यांची नावे कळविण्यात तरतूद आहे. त्यानुसार उमेदवाराच्या खर्चामध्ये केवळ ज्यांची नावे महत्वाचे राजकीय प्रचार (Star Campaigner) म्हणून कळविण्यात आली आहेत त्यांच्या प्रवासाचा खर्च समाविष्ट होणार नाही.

१३. वाहने, कर्मचारी व मालमत्ता अधिग्रहित करणेबाबत--- राज्य निवडणूक आयोगाचे आदेश क्र. एसईसी/१०९५/३०६/डेक्स-३, दिनांक २ मार्च, १९९५ अनुसार महानगरपालिका आयुक्त अथवा जिल्हाधिकारी हे निवडणुकीच्या कामाकरिता वाहने, कर्मचारी व मालमत्ता अधिग्रहित करण्याकरिता सक्षम असून सदर आदेशांचे उल्लंघन करणारी व्यक्ती आदेशात नमूद शिक्षेस पात्र राहिल.

१४. ध्वजारोहण व शासकीय सण--- महानगरपालिकांमध्ये महापौरांनी, जिल्हा परिषदांमध्ये जिल्हा परिषद अध्यक्ष, नगरपरिषद/नगरपंचायतीमध्ये त्यांच्या अध्यक्षांनी, पंचायत समितीच्या सभापतींनी व ग्रामपंचायतीमध्ये सरपंचांनी प्रजासत्ताक दिनी अथवा स्वातंत्र्यदिनी ध्वजारोहण करण्यास हरकत नाही. तथापि, अशा कार्यक्रमांच्या नेहमीच्या स्थळामध्ये बदल करण्यात येऊ नये. तसेच या समारंभात करावयाची भाषणे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी बलिदान केलेल्या हुतात्म्यांच्या तसेच देशाचा गौरव यापुरतीच मर्यादित ठेवण्यात यावीत. कोणत्याही परिस्थितीत या समारंभात निवडणूक प्रचाराविषयी भाषणे करता येणार नाहीत.

१५. मतदान केंद्राच्या आतील चित्रीकरण—मतदान केंद्रातील प्रत्यक्ष मतदानाचे, मतदान कक्षाचे तसेच ज्यामुळे मतदानाची गुप्तता भंग होऊ शकते अशा कुठल्याही बाबींचे व मतदान केंद्राच्या आतील भागाचे चित्रीकरण करता येणार नाही.

१६. पेड न्यूज --- काही उमेदवार, राजकीय पक्ष निवडणुकांच्या दरम्यान बातम्यांच्या स्वरूपात वर्तमानपत्रामध्ये, इलेक्ट्रॉनिक मिडीयामध्ये आपल्या जाहिराती करतात. या जाहिरातींचे दृष्य स्वरूप बातमीसारखे असले तरी प्रत्यक्षात अशा

बातम्या किंमत देऊन छापून आणल्या/प्रसिध्द केल्या जातात. राज्य निवडणूक आयोगाच्या दिनांक १६/०१/२०१२ च्या आदेशानुसार महानगरपालिका, नगरपरिषद / नगरपंचायत तसेच जिल्हा परिषद व पंचायत समिती निवडणुकांच्या वेळी पेड न्यूजबाबत आलेल्या तक्रारींवर चौकशी करण्यासाठी समिती नेमणे आवश्यक आहे. या समितीने एखादी बातमी पेड न्यूज असल्याचे मत दिल्यास त्या न्यूजवर झालेला खर्च संबंधित उमेदवाराच्या निवडणूक खर्चामध्ये समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.

१७. पक्ष/उमेदवारांचे सभेच्या जागा निश्चित करणे--- संबंधित स्थानिक स्वराज्य संस्थेने सभेची जागा निश्चित व वाटप करण्यासाठी नियम/धोरण निश्चित करून सर्वसंबंधीतांना अवगत करणे.

भाग --पाच

१) पोलीस विभागाशी संबंधित

१. शस्त्रास्त्र बंदी--- निवडणुका जाहोर झाल्यापासून शस्त्रास्त्रे बाळगण्यास निर्बंध घालणे आवश्यक आहे. ही बंदी निवडणूक प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत अंमलात राहिल. राज्य निवडणूक आयोगाच्या दि.०९/०४/२०१५ च्या पत्रान्वये निवडणुकांच्या काळामध्ये शस्त्र जमा करण्याबाबत छाननी समिती गठित करण्याच्या सूचना देण्यात आल्याचे कळविले आहे. सदर आदेश जिल्हाधिकारी अथवा अन्य संबंधित पोलीस अधिकारी यांच्याकडून वेळीच काढले जातील, याची संबंधित जिल्हाधिकारी व महानगरपालिका आयुक्त यांनी दक्षता घ्यावी.

२. दारुबंदी--- कोणताही उमेदवार किंवा त्याचा प्रतिनिधी संपूर्ण आचारसंहितेच्या कालावधीत दारुचे वाटप करू शकणार नाही. तसेच मतदानाच्या आदल्या दिवशी, मतदानाच्या दिवशी व मतमोजणीच्या दिवशी मद्यविक्रीवर बंदी राहिल. यासंदर्भात राज्य निवडणूक आयोगाचे आदेश क्र. एसईसी/१०९५/सी.आर.१/९५ /डेक्स ३, दिनांक ७ मार्च १९९५ लागू राहतील.

३. ध्वनिक्षेपकाच्या वापराबाबत--- ध्वनिक्षेपकाच्या वापराबाबत पूर्वपरवानगी घेणे आवश्यक असेल. तसेच रात्री १०.०० ते सकाळी ६.०० वाजेपर्यंत ध्वनिक्षेपकाच्या वापरावर बंदी राहिल यासंदर्भात राज्य निवडणूक आयोगाचे पत्र क्र. एसईसी/१०९५/सी.आर.९/९५/डेस्क-३, दिनांक १८ मार्च १९९५ अन्वये ध्वनिक्षेपकाच्या वापराबाबत दिलेल्या सूचना लागू राहतील. तसेच, याबाबत असलेले **The Noise Pollution (Regulation and Control) Rules, 2000** ची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात यावी.

४. प्रचार संपल्यानंतर प्रचारासाठी आलेल्या व्यक्तींनी हद्दीमध्ये वास्तव्य न करणेबाबत--- राज्य निवडणूक आयोगाचे आदेश क्र. रानिआ/मनपा-२००९/प्र.क्र.४/का.५, दिनांक ९ एप्रिल २०११ अन्वये प्रचाराचा कालावधी संपल्यानंतर प्रचारार्थ आलेल्या व्यक्तींना किंवा ज्यांच्याबाबत पोलिसांना संशय असेल अशा, त्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या हद्दीमध्ये वास्तव्य न करण्याचे आदेश दिले आहेत. सदर आदेशाचे उल्लंघन करणाऱ्यांना पोलीस हद्दीबाहेर हलविण्याबाबतची कार्यवाही करू शकतील.

उपरोक्त बाबीव्यतीरिक्त आदर्श आचारसंहितेतील इतर मुद्द्यांमध्ये जेथे जेथे पोलीस विभागाशी संबंधित असेल तेथे तसेच, कायद्याचे/आचारसंहितेचे भंग होत असल्याचे आढळल्यास त्यामध्येसुद्धा पोलीस विभागाने कारवाई करावयाची आहे.

भाग — सहा

“काय करावे व काय करू नये”

(अ) “काय करावे”:-

१. चालू असलेले कार्यक्रम/योजना पुढे सुरु ठेवता येईल.

२. ज्याविषयी शंका निर्माण होईल अशा बाबींच्या संबंधात, राज्य निवडणूक आयोग/महानगरपालिका आयुक्त/जिल्हाधिकारी यांच्याकडून स्पष्टीकरण/मान्यता प्राप्त करण्यात यावी.

३. पूर, अवर्षण, साथीचे रोग किंवा अन्य नैसर्गिक आपत्ती यामुळे बाधित झालेल्या क्षेत्रातील जनतेसाठी साह्यकारी व पुनर्वसनाच्या उपाययोजना चालू करता येतील व चालू असलेल्या योजना पुढे सुरु ठेवता येतील.

४. मरणासन्न किंवा गंभीररित्या आजारी असलेल्या व्यक्तींना रोख रक्कम किंवा वैद्यकीय सवलती देण्याचे समुचित मान्यतेने पुढे चालू ठेवता येईल.

५. मैदानासारख्या सार्वजनिक जागा सर्व पक्षांना/निवडणुकीत उभे असलेल्या उमेदवारांना निवडणूक सभा घेण्यासाठी निःपक्षपातीपणे उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे. त्याचप्रमाणे सर्व पक्षांना/निवडणुकीस उभे असलेल्या उमेदवारांना हेलिपॅडचा वापर निःपक्षपातीपणे उपलब्ध करून दिला पाहिजे.

६. विश्रामगृहे, डाक बंगले व इतर शासकीय निवासस्थाने वगैरे बाबतीत निवडणूक आयोगाने व त्या अनुषंगाने शासनाने काढलेल्या आदेशास संपूर्णतया अधीन राहून सर्व राजकीय पक्षांना व निवडणुकीस उभे असलेले सर्व उमेदवारांना समानतेच्या तत्वावर उपलब्ध करून देता येणे अनुज्ञेय असल्यास त्याप्रमाणे देण्यात यावेत.

७. इतर राजकीय पक्ष किंवा उमेदवार यांच्यावर करण्यात येणारी टीका ही त्यांची धोरणे, कार्यक्रम, पूर्वीची कामगिरी, पार पडलेली कामे, केवळ याबाबींशी संबंधित असावी.

८. शांततामय व उपद्रवरहित गृहस्थ जीवन जगण्याच्या प्रत्येक व्यक्तीच्या अधिकाराचे पूर्णपणे जतन करण्यात यावे.

९. प्रस्तावित सभेची जागा व वेळ याविषयी स्थानिक पोलीस प्राधिकाऱ्यांना पूर्ण माहिती देण्यात यावी आणि त्यासाठी आवश्यक त्या सर्व परवानगी मिळविण्यात याव्यात.

१०. प्रस्तावित सभेच्या जागी निर्बंधात्मक व प्रतिबंधक आदेश जारी केलेले असल्यास त्यांचे पूर्णपणे पालन करण्यात यावे. आवश्यक असल्यास त्याबाबत सवलत मिळविण्याविषयी अर्ज केले पाहिजेत व वेळीच अशी सवलत मिळविली पाहिजे.

११. प्रस्तावित सभेसाठी ध्वनिवर्धक (Loudspeaker) किंवा कोणत्याही इतर अशा सवलतीचा वापर करण्यासाठी योग्य परवानगी मिळविली पाहिजे.

१२. सभेमध्ये अडथळे आणणाऱ्या किंवा अव्यवस्था निर्माण करणाऱ्या व्यक्तींना प्रतिबंध करण्यासाठी पोलिसांचे सहाय्य मिळविण्यात यावे.

१३. कोणत्याही मिरवणुकीची प्रारंभीची वेळ व जागा, मिरवणूक ज्या मार्गाने जाईल तो मार्ग व मिरवणुकीची अखेर होईल अशी वेळ व स्थान ही बाब आगाऊ स्वरूपात निश्चितपणे ठरविण्यात यावी व पोलीस प्राधिकाऱ्यांकडून त्यासाठी आगाऊ परवानगी घेण्यात यावी.

१४. मिरवणूक ज्या वस्तीमधून जात असेल त्या वस्त्याबाबत कोणतेही निर्बंधात्मक आदेश जारी केलेले असल्यास त्याविषयी खात्री करून त्याचे पूर्णपणे अनुपालन करण्यात यावे. त्याचप्रमाणे सर्व वाहतूक नियमांचे व अन्य निर्बंधांचे अनुपालन करण्यात यावे.

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

१५. मिरवणुकीमुळे वाहतुकीत कोणताही अडथळा निर्माण होऊ देऊ नये.

१६. ज्यांचा क्षेपके किंवा हत्यारे म्हणून गैरवापर होऊ शकेल अशा कोणत्याही वस्तू प्रचार फेरीत सहभागी असलेल्या व्यक्तींनी बाळगू नयेत.

१७. मतदानाचे काम शांतता व सुव्यवस्थेने पार पडावे यासाठी सर्वतोपरी सर्व निवडणूक अधिकाऱ्यांना सहकार्य देण्यात यावे. उमेदवार व त्यांच्या अधिकृत कार्यकर्त्यांनी विहित परवानगी घेऊन योग्य असे बिल्ले आणि ओळखपत्रे निवडणूक प्रशासनाकडून मिळवावीत आणि ती दर्शनी भागावर लावावीत.

१८. मतदारांना देण्यात येणाऱ्या ओळखचिठ्या-साध्या (पांढऱ्या) कागदावर देण्यात येतील व त्यावर कोणतेही चिन्ह, उमेदवाराचे किंवा पक्षाचे नाव यांचा निर्देश असणार नाही.

१९. मतदानाच्या दिवशी वाहनांच्या वापरावरील निर्बंधांचे पूर्णपणे पालन करण्यात यावे.

२०. निवडणूक आयोगाचे, महानगरपालिका आयुक्त यांचे अथवा जिल्हाधिकाऱ्यांचे किंवा त्यांनी प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्यांचे दिलेले वैध प्राधिकारपत्र असल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीस कोणत्याहीवेळी मतदान कक्षात प्रवेश करता येणार नाही. वरच्या दर्जाच्या कोणत्याही व्यक्तींना (उदा. मुख्यमंत्री, मंत्री, राज्यमंत्री, संसद सदस्य, विधानसभा सदस्य) यातून सूट देण्यात आलेली नाही.

२१. निवडणूक पार पाडण्याच्या संबंधातील कोणतीही तक्रार किंवा समस्या, निवडणूक निर्णय अधिकारी / क्षेत्र / प्रभाग दंडाधिकारी यांच्या किंवा राज्य निवडणूक आयोग यांनी नियुक्त केलेल्या निरीक्षकांच्या निर्देशनास आणून देण्यात यावी.

२२. राज्य निवडणूक आयोग/आयुक्त, महानगरपालिका/जिल्हाधिकारी/निवडणूक निर्णय अधिकारी यांचे निवडणुकीच्या विविध पैलूंच्या संबंधातील सर्व बाबींविषयीचे निर्देश/आदेश/अनुदेश यांचे पालन करण्यात यावे.

(ब) “काय करू नये”---

१. शासकीय वाहने किंवा कर्मचारीवर्ग किंवा यंत्रणा यांचा निवडणूक प्रचारविषयक कामासाठी वापर करण्यात येऊ नये. शासकीय वाहनात पुढील कार्यालयाच्या वाहनांचा समावेश असेल :-

(१) केंद्र शासन, (२) राज्य शासन, (३) केंद्र व राज्य शासनाचे सार्वजनिक उपक्रम, मंडळे, महामंडळे, (४) केंद्र व राज्य शासनाच्या संयुक्त क्षेत्रातील उपक्रम, (५) स्थानिक स्वराज्य संस्था, (६) महानगरपालिका, (७) नगरपरिषदा/नगरपंचायती, (८) पणन मंडळ (कोणत्याही नावाचे), (९) सहकारी संस्था, (१०) जिल्हा परिषदा/पंचायत समित्या/ग्रामपंचायती किंवा, (११) ज्यामध्ये सार्वजनिक निधी मग तो एकूण निधीच्या हिश्यातील कितीही अल्पांशाने असो गुंतविण्यात आला आहे अशी कोणतीही संस्था आणि तसेच, (१२) संरक्षण मंत्रालयाच्या मालकीची आणि गृह मंत्रालय व राज्य शासन यांच्या केंद्रिय पोलीस संघटनेच्या मालकीची असलेली पुढील वाहने—

मालमोटारी, लॉरी, टेंपो, जीपगाड्या, मोटारगाड्या, ऑटोरिक्षा, बसगाड्या, विमाने, हेलिकॉप्टर, जहाजे, बोटी, हॉवर क्रॉफ्ट व इतर सर्व वाहने.

२. सत्तेमध्ये असलेला पक्ष/शासन यांनी साध्य केलेल्या उद्दिष्टांबाबत सरकारी कोषागाराच्या खर्चाने कोणतीही जाहिरात देऊ नये.

३. कोणत्याही वित्तीय अनुदानाची घोषणा करणे, कोनशिला बसविणे, नवीन रस्ते इ. बांधण्याचे वचन देणे इत्यादी गोष्टी करू नयेत.

४. शासन / सार्वजनिक उपक्रम यांच्या सेवेत कोणत्याही नवीन नियुक्त्या करू नयेत.

५. मंत्री, ते उमेदवार असल्याखेरीज किंवा प्राधिकृत प्रतिनिधी असल्याखेरीज किंवा मतदानासाठी मतदार या नात्याने असेल त्याखेरीज मतदान कक्षामध्ये किंवा मतमोजणीच्या जागी प्रवेश करणार नाहीत.

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

६. निवडणूक मोहिम/प्रचार यांच्या जोडीने कोणतेही सरकारी काम पार पाडण्यात येऊ नये.
७. मतदारास आर्थिक किंवा अन्य प्रकारचे कोणतेही प्रलोभन दाखविण्यात येऊ नये. कोणत्याही वस्तूचे वाटप करू नये. यामध्ये ई-कॉमर्समधील ऑनलाईन खरेदीचादेखील समावेश होतो.
८. मतदाराच्या जातीय व धार्मिक भावनांना आवाहन करण्यात येऊ नये.
९. विभिन्न जाती, जमाती यांच्यातील किंवा धार्मिक किंवा भाषिक गटातील मतभेद ज्यामुळे अधिक तीव्र होतील किंवा परस्परातील वैमनस्य वाढेल किंवा त्यांच्यात तणाव निर्माण होईल अशी कोणतीही कृती करण्याचा प्रयत्न करण्यात येऊ नये.
१०. इतर पक्षांचे कोणतेही नेते किंवा कार्यकर्ते यांच्या सार्वजनिक कार्याशी संबंधित नसेल अशा त्यांच्या खाजगी जीवनातील कोणत्याही पैलूवर टीका करण्याची परवानगी देण्यात येऊ नये.
११. ज्यांचा खरे-खोटेपणा पडताळून पाहिलेला नाही असे आरोप ठेवून किंवा त्यास विकृत स्वरूप देऊन इतर पक्ष किंवा त्यांचे कार्यकर्ते यांच्यावर टीका करण्यात येऊ नये.
१२. निवडणूक प्रचार तसेच भाषणे, निवडणूक प्रचाराचे फलक, संगीत इत्यादीसाठी कोणत्याही प्रार्थनास्थळांचा वापर करण्यात येऊ नये.
१३. लाच देणे, अवाजवी प्रभाव टाकणे, मतदारांना धाकदपटशा दाखविणे, खोट्या नावाने मतदान करणे, मतदारांना मतदान कक्षापर्यंत पोहचविणे व तेथून परत नेणे यासारख्या भ्रष्ट प्रथा किंवा निवडणूकविषयक अपराध करण्यास प्रतिबंध आहेत.
१४. व्यक्तीची मते किंवा कृत्ये याविरुद्ध निषेध व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्या घरासमोर निदर्शने किंवा धरणे धरण्यात येऊ नये.
१५. कोणत्याही व्यक्तीला, कोणत्याही व्यक्तीची जमीन, इमारत आवारभित्त इत्यादींचा वापर त्यांच्या मालकांच्या परवानगीखेरीज करणे, ध्वजदंड उभारणे, कापडी फलक लावणे, नोटीशी चिकटविणे किंवा घोषणा इत्यादि लिहिणे यासाठी करता येणार नाही. यामध्ये खाजगी व सार्वजनिक जागांचा समावेश असेल.
१६. इतर राजकीय पक्षाच्या किंवा उमेदवारांच्या सार्वजनिक सभामध्ये कोणत्याही प्रकारचा अडथळा निर्माण करण्यात येऊ नये.
१७. एका पक्षाची जेथे सभा चालू असेल अशा जागी दुसऱ्या पक्षाद्वारे प्रचार फेरी काढण्यात येऊ नये.
१८. इतर पक्षांनी आयोजित केलेल्या सभा व मिरवणुकीमध्ये कोणतेही अडथळे निर्माण करू नयेत.
१९. दुसऱ्या पक्षांनी किंवा उमेदवारांनी लावलेली प्रचारपत्रके काढून टाकण्यात येऊ नयेत. मात्र याबाबत काही आक्षेप असल्यास पोलिसांच्या किंवा निवडणूक निर्णय अधिकारी यांच्या निदर्शनास आणावे.
२०. मतदानाच्या दिवशी ओळखचिठ्ठ्या वितरित करण्याच्या जागी किंवा मतदान कक्षानिकट प्रचारपत्रके, पक्षांचे ध्वज, चिन्हे किंवा इतर प्रचार साहित्य यांचे प्रदर्शन करू नये.
२१. ध्वनिवर्धकांचा मग ते एकाच जागी लावलेले असोत किंवा फिरत्या वाहनांवर बसविलेले असोत सकाळी ६.०० वाजण्यापूर्वी किंवा रात्री १०.०० वाजल्यानंतर आणि संबंधित प्राधिकाऱ्यांची लेखी पूर्वपरवानगी घेतलेली असल्याखेरीज वापर करू नये. तसेच, याबाबत असलेले The Noise Pollution (Regulation and Control) Rules, 2000 ची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात यावी.
२२. तसेच संबंधित प्राधिकाऱ्यांची पूर्व लेखी परवानगी असल्याखेरीज सभेच्या जागी किंवा प्रचार फेरीत ध्वनिवर्धकाचा वापर करू नये. अशा सभा / प्रचार फेरी रात्री १०.०० वाजल्यानंतर चालू ठेवण्याची परवानगी देण्यात येणार नाही. याबाबत सर्वोच्च न्यायालयाने घालून दिलेल्या अटींचे पालन करावे. याखेरीज, ती स्थानिक कायदे, त्या

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

क्षेत्रातील सुरक्षिततेच्या आवश्यकतेचा स्थानिक दृष्टीकोन आणि हवामान, सणासुदीचा मोसम, परिक्षेचा काळ यांच्या अधीनतेने असतील.

२३. निवडणुकीच्या काळात कोणत्याही प्रकारच्या मद्याचे वाटप करण्यात येऊ नये.

आचारसंहितेची अंमलबजावणी योग्यरितीने करण्यात येईल याबाबत सर्वांनी कसोशीने प्रयत्न करावेत. आचारसंहितेच्या अंमलबजावणीबाबत या आदेशात नमूद नसलेली काही अपवादात्मक परिस्थिती उदभवल्यासच जिल्हाधिकारी/ महानगरपालिका आयुक्त यांनी स्वयंस्पष्ट अभिप्रायासह प्रस्ताव राज्य निवडणूक आयोगाच्या मान्यतेसाठी सादर करावा.

कोणत्याही प्रकारे आचारसंहितेचा भंग झाल्यास तात्काळ नियमानुसार कार्यवाही करुन त्याचा अहवाल विनाविलंब आयोगास सादर करावा.

टीप :- "काय करावे" किंवा "काय करू नये" यांची वरील सूची केवळ वानुगीदाखल असून ती सर्वसमावेशक नाही. वरील विषयावरील इतर तपशीलवार आदेश, निदेश/सूचना यांना पर्यायी असणार नाही. त्यांचे काटेकोर पालन करावेच लागेल.

भाग — सात

आचारसंहिते संदर्भात विविध विषयांवरील निदेशांचे संकलन सर्वसमावेशक नाही. आचारसंहितेच्या अंमलबजावणी योग्यरितीने करण्यात येईल याबाबत सर्वांनी कसोशिने प्रयत्न करावेत. निवडणुकीच्या प्रक्रियेमध्ये या उदा.दाखल दिलेल्या संकलनामध्ये नमूद नसलेली कोणतीही अपवादात्मक परिस्थिती उद्भवल्यास परिशिष्ट-१ मध्ये दिलेल्या भारत निवडणूक आयोगाच्या आचारसंहितेमधील तत्वांचे पालन करावे.

---***---

पत्ता : पहिला मजला, नवीन प्रशासन भवन,
मादाम कामा रोड, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मुंबई - ४०० ०३२.

दूरध्वनी : ०२२ - २२८४ ६७२०, २२०४ ५०७५, २२०४ ५५८९

फॅक्स : ०२२ - २२०४ ६९०९ / २२८४ ६७२१/ २२८४ ६७१९

E-mail : sec.mh@gov.in

Website : www.mahasec.maharashtra.gov.in
